TussenRuimte

TIJDSCHRIFT VOOR
INTERCULTURELE THEOLOGIE

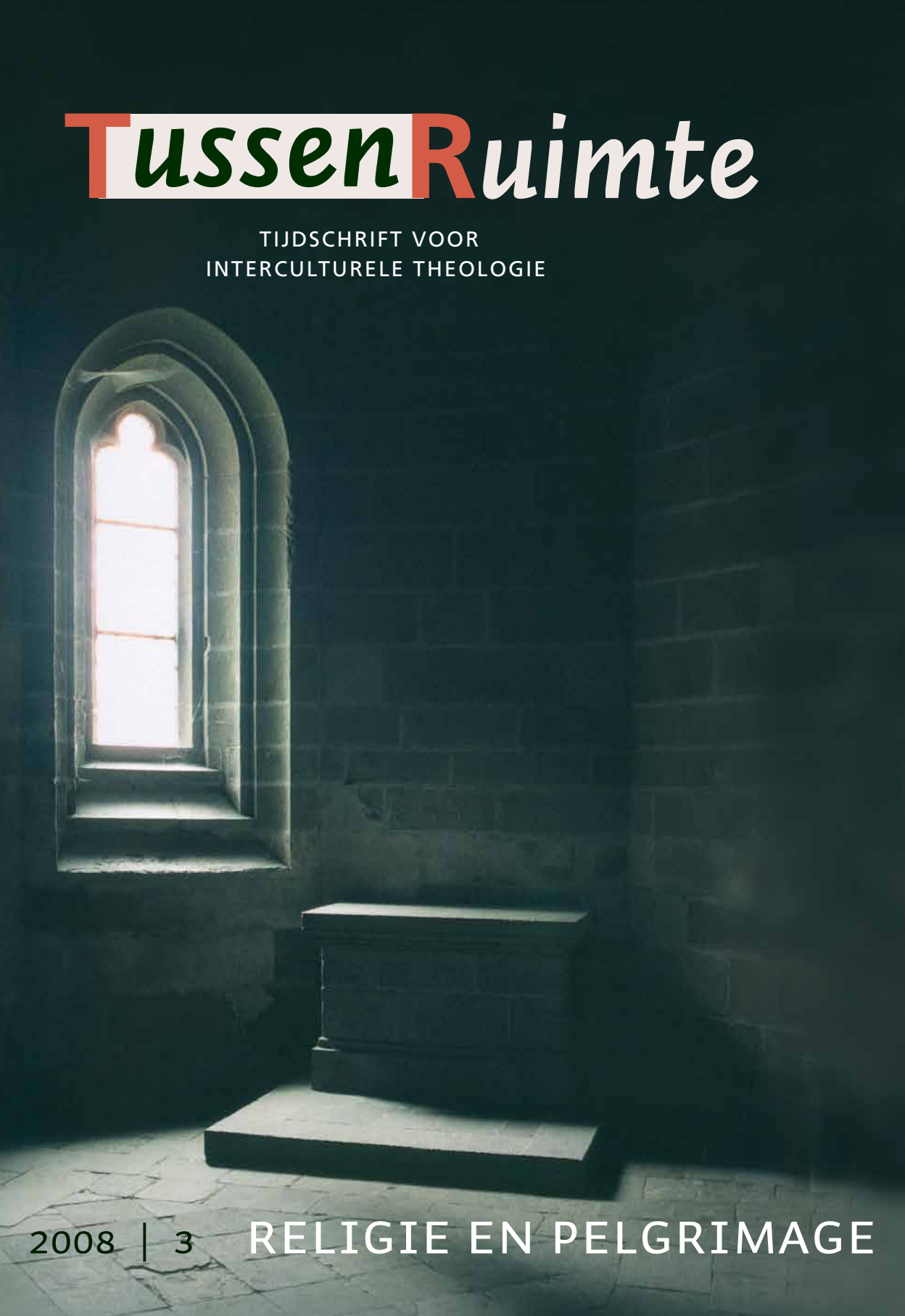

2008 | 3

RELIGIE EN PELGRIMAGE

INHOUD

2008 | 3: Religie en pelgrimage

TR

3 Redactioneel

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

56 Boeken

60 Film

61 Muziek

62 Agenda

64 Vooruitblik

4 REPORTAGE | Marien Grashoff
Op de fiets naar Iona

9 ONDERZOEK | Marijn van Zon
Alles wat je thuislaat, is meegenomen

15 COLUMN | Ikenius Antuma
Het ver-schil van de pel-grim

16 DEBAT | Otto Ruff
Bijlmermonument

20 PORTRET | Sebastien de Fooz
Te voet naar Jeruzalem

24 ANTITHESE | Jan Witte
De reis om de route, de tocht om de tocht

30 COLUMN | Dick Wursten
Pelgrimage

31 MENSEN IN BEELD | Veerle Borremans
Taizé: Pelgrimage van vertrouwen

36 KURF | John Körver

37 INTERVIEW | Hanneke Arts-Honselaar
Rechtvaardig in Gods ogen

42 PERSPECTIEF | Maarten Olthof
Het pad van de Boeddha

TussenRuimte
tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 1 | nummer 3 | september 2008
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een oecumenisch tijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte ontleent zijn naam aan het besef dat *tussen* mensen van verschillende culturen en generaties steeds opnieuw een proces van verstaan op gang gebracht en bevorderd kan worden. Zo kan ook nieuwe *ruimte* ontstaan voor het evangelie, waarin mensen en culturen in hun verscheidenheid worden gerespecteerd, maar niet in hun verschil worden opgesloten.

TussenRuimte wil signaleren, reflecteren en inspireren door middel van journalistieke verbreding en theologische verdieping van ons inzicht in religie en religieuze aspecten van cultuur. Debat over bestaande missionaire en religieuze praktijken wordt gestimuleerd.

TussenRuimte pendelt tussen lokale initiatieven en globale ontwikkelingen, waarin aandacht voor mensen, omkeer in mensenlevens en inzet voor vrede en gerechtigheid zichtbaar worden.

TussenRuimte is niet institutioneel *ge*bonden, maar wel *ver*bonden met mensen en organisaties in de missionaire beweging die elkaar willen ontmoeten en bevragen over religieuze en culturele, economische en sociale grenzen heen.

TussenRuimte verschijnt viermaal per jaar en wordt uitgegeven in een samenwerkingsverband tussen de Nederlandse Zendingsraad (NZR), Missio België, de Verenigde Protestantse Kerk in België en uitgeefmaatschappij Kok ten Have Kampen.

Redactie
dr. Hanneke Arts-Honselaar, Veerle Borremans, Karlijn Goossen MA, drs. Jaap Hansum, drs. Wout van Laar, dr. Lucien van Liere, Dineke Spee (voorzitter)

Themaredactie
Hanneke Arts-Honselaar en Dineke Spee

Beeldredactie
Maarten Haazebroek

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen

Secretariële ondersteuning
Marion Popkema-van der Ven

Redactieadres
Redactie *TussenRuimte*, Postbus 8092, 3503 RB Utrecht
redactie.tussenruimte@antenna.nl

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Illustraties
Maarten Haazebroek (omslag, 10), Marien Grashoff (6), Studio Koning (18), Sebastien de Fooz (21), Valyag (25), Kors Peilman (31, 62-63), S. Leutenegger/Taizé (33), John Körver (36), Muhammad Mahdi Karim (39), Maarten Olthof (43-45), Missie-/Zendingskalender (50), World Vision (64)

Abonnementenadministratie
Postbus 5018, 8260 GA Kampen
abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijs
Een jaarabonnement kost in 2008 in Nederland € 35,00; in België € 36,00; in Europa € 40,00.
Een studentenabonnement kost € 26,00.
Losse nummers kosten € 10,00 (exclusief porto).
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal zes weken voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

© 2008 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Sporen in de ziel

Pelgrims leggen niet alleen te voet, per trein, bus of fiets een pelgrimstocht af, maar zij voltrekken ook een innerlijke reis. Velen beschrijven achteraf hoe de tocht hen geleid heeft naar de kern van hun wezen, waar ze in contact kwamen met de grond die hen draagt. Pelgrims uit verschillende tradities geven aan die dragende grond onderscheiden namen: God, Allah, Boeddha ... Auteurs die verslag doen van hun pelgrimstocht, beschrijven vooral deze innerlijke reis, eerder dan de feiten van de weg waarlangs zij gingen. Die uiterlijke feiten worden als het ware verinnerlijkt op de weg; buitenkant en binnenkant ontmoeten elkaar en werken op elkaar in. Eén van de auteurs zegt: 'Loop de weg naar binnen.'
Daarmee is pelgrimeren een hoopvol en verwachtingsvol openstaan voor het 'onbekende' dat je ontmoeten zult onderweg en op de plaats van bestemming. Een pelgrim weet nog niet hoe de weg hem zal veranderen, hoe de ontmoetingen haar zullen vormen. Toch heeft hij, heeft zij ervoor gekozen op weg te gaan, weg te trekken uit het vertrouwde en zich open te stellen voor de nieuwe perspectieven die de weg zal ontsluiten. Misschien met angst of onzekerheid, maar zeker met de hoop dat deze tocht iets zal opleveren. Wat? Dat zal zich, gaande de weg, ontsluiten.
In dit nummer van *TussenRuimte* worden u bijdragen geboden die vertellen over wat het gaan van de pelgrimsweg en het uitzien naar de eindbestemming met mensen doen. Gaandeweg wordt duidelijk dat niet de eindbestemming het doel is, maar de weg zelf. De weg zelf werkt in op de ziel van de pelgrim en verandert die van binnenuit. Een pelgrimage is daarom niet afgelopen zodra de wandelschoenen weer in de kast staan, en de was gedraaid is. Een pelgrimage trekt sporen in de ziel en geeft proviand mee voor de eigenlijke levensreis die verder gaat, ook wanneer de pelgrim weer thuis is aangekomen.

— Hanneke Arts-Honselaar, themaredacteur

Op de fiets naar Iona

Een pelgrimsreis

Drie maal drie jaar geleden fietste Marien Grashoff van Goes naar Iona. Hoe hij dat beleefde, valt te lezen in zijn dagboekfragmenten over die tocht. Terugkijkend beseft hij dat hij zijn leven als een pelgrimstocht is gaan leven.

Vooraf

In 1999 fietste ik in vier weken de veertienhonderd kilometer van Goes naar Iona. Dat was het afsluitende deel van mijn studieverlof over spiritualiteit. Lezen over dat onderwerp was zeer nuttig, maar ik wilde ook werken aan mijn eigen binnenkant. Dat deed ik dus in de uiterlijke vorm van een pelgrimage per fiets. Behalve de data van vertrek en aankomst was er bewust niets geregeld, zodat ik al gaande de weg moest vinden. Hieronder volgen (geredigeerde) delen uit de pelgrimsbrieven die ik iedere week naar mijn Goese kerk stuurde. Ik sluit af met een terugblik.

Pelgrimsberichten

1

Ik ben nu echt onderweg. Dat ging vanzelf, en tegelijk met enige moeite. Het ging vanzelf: je stapt gewoon op je fiets, rijdt naar Vlissingen, dan naar Oostende en ten slotte naar Canterbury. De veren varen en de wielen wentelen. Het kost ook moeite: afscheid nemen is toch emotioneler dan je denkt, en vanaf Dover blijkt de profetie van Jesaja – *Every valley shall be exalted* – nog niet gerealiseerd. Dat werd dus lopen om Dover uit te komen. Maar ja, je trapt natuurlijk door. Ook wanneer je knie signalen geeft dat er echt gestopt moet worden.

Dus zit je op vrijdagmiddag letterlijk vast in een pub, nog vóór Chatham. Ik dacht: 'Dat was het dan. Zo haal ik het nooit.' Ik belde naar huis dat ik terugkwam. Dan maar per trein naar Iona. Maar zo werkt dat niet wanneer je een pelgrimstocht maakt. Twee dagen rust deden de knie flink goed. Dus vatte ik moed, probeerde ik met succes een flinke klim en besloot ik door te gaan. Dat klinkt vanzelfsprekender dan het is.

Je trapt natuurlijk door. Ook wanneer je knie signalen geeft dat er echt gestopt moet worden

Maar ik was, thuis in de pelgrimsdienst en opnieuw in de kathedraal van Canterbury, gezegend. Dat betekent: gericht op het goede, zodat je tegenslag aankunt. En dat was al gebleken. In de pub werd ik zo hartelijk onthaald met koffie *on the house* en alle respect voor het religieuze doel en ten slotte zomaar met een busje van de aannemer

naar de camping gebracht. Dat kon toch allemaal niet voor niks zijn? Of word ik gewoon sentimenteel?

Dus ga ik door, in ieder geval totdat ik de hoge bergen daadwerkelijk kan zien.

De tweede brief schrijf ik vanuit Woodhall Spa, Lincolnshire. Het fietsen gaat goed. Soms doet mijn knie pijn, maar dat gaat over met wat extra pauzes. Fietsen kan een meditatief effect hebben: heuvel op, heuvel af, of gewoon stug doortrappen op een niet te vermijden grote weg. De meeste automobilisten houden ruim afstand. Alleen druk stadsverkeer en grote rotondes blijven een bezoeking.
Vorige week was er de eerste regendag. Ik werd kletsnat, en druipnat klopte ik aan bij een boerderij. Kon ik misschien kamperen? Vervolgens weet je dan niet wat je overkomt. Kamperen mocht natuurlijk, maar moest het gras dan niet nog even gemaaid worden? En at ik niet meteen maar mee? En wat wilde ik als ontbijt? Kortom, een buitengewoon gastvrij onthaal. Mijn natte spullen werden te drogen gehangen bij de Aga, en eigenlijk had ik ook nog mijn wasgoed moeten inleveren. 's Avonds was ik bijna *part of the family*, en werd me alles verteld over de boerderij, waarvan het oudste deel uit de veertiende eeuw stamde, de school en de kerk.

De dag daarna werd ik enigszins verrast, maar zeer hartelijk ontvangen in de kathedraal van Ely. De *chaplain* werd erbij gehaald, en we hadden een hartelijk gesprek. De zorgen van de anglicaanse kerk zijn dezelfde als die van onze kerken: terugloop, vergrijzing, strijd tussen behoud en verandering enzovoort. Alleen kosten hun gebouwen nog wat meer ... En ook hier geldt: er is geen pasklare oplossing.

Wat ook geweldig is: de ontmoetingen onderweg. Een man liet zijn hond uit langs de rivier waar ik kampeerde. Wat ik deed. Naar Iona? O, een pelgrimstocht zeker? Nou, hij

Wat ik deed. Naar Iona? O, een pelgrimstocht zeker? Nou, hij had ook een pelgrimstocht gemaakt

had ook een pelgrimage gemaakt. Tien jaar geleden had hij radicaal het roer omgegooid: gestopt met roken, begonnen met hardlopen en tijd gemaakt voor vrouw en kinderen. Nu was hij vrij van stress, gelukkig met zijn vrouw – en zij met hem. Ook dat kan een pelgrimage zijn. *Blessing on your journey, sir.*

Met de kaarthouder op de knieën schrijf ik nu vanuit Peebles, Scottish Borders. Het was een intensieve week. In Woodhall Spa kreeg ik pas de juiste kaarten te pakken, en toen ontdekte ik dat het tweehonderd kilometer verder was naar Iona dan mijn computer aanvankelijk 'dacht'. Dat betekende dat ik de afgelopen week zeshonderd kilometer had gefietst – wat overigens prima ging.

Deze reis is duidelijk anders dan een vakantietocht. Dan fiets je voor je ontspanning

De abdijkerk van Iona op paasmorgen

en kies je de route langs bezienswaardigheden en mooie kampeerplekken. Mijn koers wordt bepaald door kathedralen, kloosters en – niet te vergeten – de vastliggende aankomstdatum. Het weer valt tot nu toe best mee, maar voor regenbuien kan ik niet stoppen. Gelukkig ben ik nog maar één keer echt doorweekt geweest.

Kathedralen en kloosters. Afgelopen week waren er vier kathedralen. De eerste was Lincoln. Daar was een pontificale hoogmis bezig, waarin nieuwe *deacons* werden gewijd. De volgende dag was ik in York. Een schitterende kerk, maar erg vol met toeristen. Toch word je dan als pelgrim voorkomend ontvangen: mijn volgepakte fiets werd veilig gestald in het boekenmagazijn. Vlak bij York ligt Ripon: de plaats waar 'onze' Willibrord lange tijd als kloosterling woonde. De crypte onder de kerk stamt nog uit zijn tijd en is dus ruim dertienhonderd jaar oud. Twee dagen later werd Durham de laatste te bezoeken kathedraal, al bekend

van eerdere reizen. De zware Norman-bouw is imponerend, maar niet somber. Op kunstige wijze zijn zuilen, pilaren, bogen en kapitelen versierd met prachtig snijwerk. De *canon* (kanunnik) die mij ontving, nodigde me uit om samen met hem bij het graf van Cuthbert te gaan bidden. Een aparte ervaring.

Dezelfde *canon* wees mij de weg naar de franciscaanse kloostergemeenschap in Alnmouth. Die ontvingen zeker ook pelgrims. Daar maakte ik met gasten en broeders de getijden mee: het avondgebed en het morgengebed, op klassieke wijze gebeden met gesproken psalmresponsies en gregoriaanse hymnen. Over het altaar heen keek je direct op een rimpelloos blauwe Noordzee. Een paar psalmregels kregen speciale betekenis voor mij en staan sindsdien op een kaartje geschreven in een hoekje van de kaartenhouder. Ter overdenking onderweg.

De omgeving wordt vanaf nu steeds overweldigender. De heuvels krijgen vreemde namen als DunRig en Stoblaw. Dat belooft wat! Net alsof ik door het landschap van Tolkiens Midden-Aarde fiets.

4

Ik ben aangekomen op Iona! De laatste etappe was het zwaarst. Tachtig kilometer tegen een stevige zuidwester in fietsen, grotendeels met stromende regen. Iona betekent duif, maar ik moet eruitgezien hebben als een verzopen kat. Maar vandaag ligt Iona in een mild zonnetje.

Het pelgrimselement van deze reis maakte dat ik anders reisde. Door zo gericht op reis te gaan werd alles intensiever. Dat werkt louterend op je waarneming en de verwerking van die indrukken. Ik ben trots op het halen van het einddoel, maar vooral blij met de rust en de bezinning onderweg.

Nu ben ik op Iona. Het eiland is niet spectaculair, en de abdij is bescheiden en sober. De viering vanmorgen (met avondmaal) was veel 'protestantser' dan in de kathedralen. Met enige (rommelige) gezelligheid en kindernevendienst zelfs. Het leek veel op wat 'wij' gewend zijn. Maar in de komende week worden ons veel experimenten in de vieringen beloofd. Ik ben benieuwd.

Ik ben trots op het halen van het einddoel, maar vooral blij met de rust en de bezinning onderweg

5

De terugreis verliep per fiets, veerboot, bus, veerboot, trein, veerboot en fiets. Van Rotterdam fietsten Nelleke en ik samen in een zeer kalm tempo terug naar Goes en de kinderen. Ik ben net zo blij weer thuis te zijn als deze reis gemaakt te hebben.

Terugblik, drie maal drie jaar later

Wat heeft deze pelgrimage nu met mij gedaan? Had het nut? Wat betekende het voor mijn leven en werken?

Het directe effect was dat ik even afstand kon nemen van kerk, werk en thuisbasis. Rust en bezinning hielpen mij daarin hernieuwd mijn plaats te vinden. Dat had nut.

Op spiritueel vlak leerde ik vooral hoe belangrijk het is het 'geestelijke' voluit te aarden. We kunnen het aardse leren zien als meer dan dat, wanneer we daarvoor *sacred space* scheppen en uit het gevaarlijke dualisme van natuur en bovennatuur stappen. Op een allesbehalve truttige manier zijn het de kleine dingen – ontmoetingen, gastvrijheid, respect, eerlijkheid, verwondering, plezier – die het doen; dat wil zeggen: die onverwacht een glimp onthullen van het grote geheel dat we God noemen. 'Als er al een theologische reden voor zending is, dan niet een verondersteld 'zendingsbevel', maar toch de notie uit psalm 24 dat 'De aarde is des HEEREN, mitsgaders hare volheid", doceerde Pieter Holtrop ooit. 'Kerk' kan (opnieuw) opduiken waar we dat voluit kunnen meezeggen en voorleven. Dat is wat pelgrimeren voor mij betekent.

Het pelgrimeren heeft ook tot gevolg gehad dat ik mijn leven als een pelgrimstocht ben gaan leven

Het langetermijneffect van mijn pelgrimstocht begin ik nu ook te zien. Terugkijkend besef ik dat pelgrimeren vanuit Goes ook tot gevolg heeft gehad dat ik mijn leven als een pelgrimstocht ben gaan leven. Geaarde spiritualiteit, daadwerkelijk bouwen aan vrede en gerechtigheid, het onverwachte durven aanvaarden en afzien van zekerheden. In het verlengde van mijn fietstocht keerde ik vijf jaar later terug naar Iona als staflid van *The Iona Community*, en die – persoonlijk ingewikkelde – keuze zorgde ervoor dat ik nu predikant wordt in de Church of Scotland. Om Neil Armstrong omgekeerd te citeren: *That's one small step for mankind, one giant leap for a man*. Mijn keuze heeft de wereld niet geschokt of ook maar in het minst veranderd, maar bevrijd van de dwang om meetbaar succes te hebben ben ik veel beter in staat veranderd te worden door mensen die ik ontmoet – en hopelijk ook een positief verschil te maken voor hen. Terugblikkend moet ik zeggen dat de pelgrimstocht mijn leven van koers veranderd heeft.

En dat is eigenlijk niets nieuws. Jaren geleden lazen we dat al met onze kinderen in de *Woord voor woord*-kinderbijbel. "Ik geloof dat er ergens een land moet zijn, waar je op een andere manier met God kan leven', zei Abram. 'Mooi is dat', zei Sarah. 'Nee, stil maar. Ik ga wel met je mee.' De volgende ochtend vroeg gingen ze op weg ...'

'*Godspeed, good speed!*', zeggen ze hier.

— Marien Grashoff (1956) was bijna tien jaar gemeentepredikant in wat nu de Protestantse Kerk in Nederland is. In 2004 vertrok hij met zijn vrouw naar Schotland om te werken voor The Iona Community. Op dit moment volgt hij een 'inburgeringscursus' voor de Church of Scotland en werkt hij met veel plezier in een van de achterstandswijken van Glasgow.

Alles wat je thuislaat, is meegenomen

Wandelend geestelijk begeleider Marijn van Zon onderzocht wat pelgrimeren en wandelen met mensen doet. Op basis van interviews met pelgrims naar allerhande heilige plaatsen formuleert hij twaalf sleutelwoorden die toegang geven tot de ziel van de pelgrim.

'Een pelgrim is iemand die op eigen fysieke kracht, te voet of op de fiets, naar een heilige plaats reist. De wijze van verplaatsen en het doel zijn in deze definitie bepalend.' Deze definitie van 'pelgrim' hanteerde ik in het kader van mijn studie geestelijke begeleiding aan het Titus Brandsma Instituut in Nijmegen. Opzet van het onderzoek was meer inzicht te krijgen in wat pelgrimeren en wandelen met mensen doet. Daarbij heb ik gezocht naar een zo groot mogelijke verscheidenheid. In de praktijk bleek dat velen naar Santiago de Compostela zijn gepelgrimeerd.

Onderweg zijn

Wandelen is nu populair, maar het is tegelijkertijd van alle tijden en van alle culturen. In *Lopen loutert, over de spiritualiteit van het wandelen* introduceren Michiel Jourdan en Jacques Vigne zwervende dichters en mystici van alle tijden en culturen. Ook de christelijke traditie kent vele verhalen waarin mensen op weg gaan.
In het Nieuwe Testament wordt vaak over het leven van mensen gesproken in het beeld van een weg. Veel bijbelverhalen gaan over mensen onderweg. De eerste christenen werden 'aanhangers van de weg' genoemd. Geen aanhangers van de leer, maar van de weg. Een weg die erom vraagt gedaan en gegaan te worden. Maar ook een weg van samen op weg zijn, van ontmoeting en van begeleiding. Daarvoor staat het Emmaüs-verhaal symbool.
Het beeld van de weg en van op weg zijn is een aansprekend beeld om menselijke ervaringen in het leven in hun verband te zetten en erbij stil te staan: wegtrekken, op pad gaan, alleen of samen, reisgenoten en voorbijgangers ontmoeten, reizen en (ver)dwalen en je doel bereiken en opnieuw gaan.
Het beeld van de weg is een heel krachtig beeld. Het wordt aangereikt voor persoonlijke meditatie, voor een geloofsgesprek of voor gebruik in vieringen of groepsbijeenkomsten.

De eerste christenen werden 'aanhangers van de weg' genoemd. Geen aanhangers van de leer, maar van de weg

Franciscus en Clara

Pelgrimeren sluit aan bij de franciscaanse levenshouding. Volgens de overlevering pelgrimeerde Franciscus van Assisi (1181/1182-1226) samen met enkele broeders in 1213 of 1214 'uit devotie' van Assisi naar Santiago. Toen hij zijn broeders uitzond om uit te zwermen over heel de wereld, hadden zij alleen hun voeten als instrumenten beschikbaar. Zij trokken zonder bagage door de wereld terwijl zij hun boodschap brachten van vrede en alle goeds. Geheel in de geest van Mattëus 10,9 en verder: *Neem in je beurs geen gouden, zilveren of koperen munten mee, schaf je voor onderweg geen reistas aan, geen extra kleren, geen sandalen en geen stok.* Zij gingen als pelgrims en vreemdelingen letterlijk op weg: zij gaven zich over aan de weg, aan wat die weg hun zou brengen. Franciscus en Clara van Assisi hebben het allebei over in het leven staan als 'pelgrims en vreemdelingen'. Die levenshouding is niet voorbehouden aan de door de wereld trekkende broeders, maar geldt evenzeer voor de zusters, die een besloten leven leiden.

Edith van den Goorbergh en Theo Zweerman noemen in hun boek *Clara van Assisi. Licht vanuit de geborgenheid* als kenmerken van het bestaan van een pelgrim en een vreemdeling onveiligheid en ongeborgenheid. Clara en haar zusters beleefden die door te weigeren hun leven veilig te stellen met vaste inkomsten. In materieel opzicht leefden zij onverzekerd. Dat bestaan verbond hen met Jezus Christus, de pelgrim bij uitstek. Zij wilden arm de arme Christus volgen.

Twaalf sleutels

Leven is pelgrimeren. We zijn allemaal pelgrims onderweg. Met vallen en opstaan. Met vreugde en verdriet. Jan de Jongh verwoordde het in de *Jacobsstaf* van mei 2005 als volgt: 'Maar nooit raken pelgrims thuis: 'vreemdelingen' vestigen niet. Wanneer zij eindelijk aankomen, weten ze wat ze vermoedden: *de weg is het doel*.' Figuurlijk zijn we allemaal pelgrim, maar letterlijk niet. Wandelen is de meesten van ons gelukkig wel gegeven.

Voor mijn onderzoek heb ik 26 pelgrims geïnterviewd over de diepere beleving van hun pelgrimstocht. Het ging mij daarbij niet om afstanden, om tijden of om het weer onderweg. Mij interesseerde wat zij gaandeweg als verdiepend hebben ervaren. Hoe kwamen zij onderweg het goddelijke tegen?
Op basis van hun gegevens formuleerde ik twaalf sleutelwoorden die toegang geven tot de ziel van de pelgrim.

1 Vertragen

Vertragen is je tempo van leven dusdanig verminderen dat het dichter bij een natuurlijke, menselijke maat komt te liggen. Je kunt ervaren dat onderweg zijn totaal anders is dan het gewone leven. Er ontstaan ruimte, leegte, tijd en rust voor wat zich dan bij jou aandient. Vertragen is juist *niet* doorhollen in een onnatuurlijk tempo en je laten bepalen door de waan van de dag en door jouw omgeving.

2 Vereenvoudigen

Door het verminderen van het aantal stimuli en door de monotone cadans van het lopen ga je gaandeweg terug naar de elementaire zaken en kom je toe aan de wezenlijke dingen. Je leven neemt (tijdelijk) in complexiteit af, je krijgt oog voor de omgeving, je gaat aandachtiger waarnemen, je opent je voor wat zich aandient. Je groeit in ontvankelijkheid en in het besef van je afhankelijkheid.

3 Verdichten

Gaandeweg ontstaat meer en meer ruimte voor jezelf en voor reflectie op jezelf. Je komt toe aan vragen en komt tot lagen waaraan je anders voorbijleeft. Je staat stil bij jouw levensweg tot nu toe. Gebeurtenissen uit het verleden worden herkauwd en krijgen een plek. Je komt daardoor (wellicht) tot inzichten die je anders waarschijnlijk (nog) niet bereikt zou hebben.

4 Loslaten

Door niet langer vast te houden aan je controlebehoefte en je planning begin je open te staan voor wat zich aandient in het hier en nu. Je komt tot het besef dat je niet alles in de hand kunt hebben en houden, en dat dat ook niet nodig is.

5 Verstillen

De stilte bewust toelaten en aandachtig zijn voor wat zich daarin bij jou aandient. Verstillen is niet de drukte, de herrie en de verstrooiing opzoeken om jezelf te ontlopen.

6 Verwondering

Een gemoedstoestand van ontvankelijkheid voor datgene wat zich aandient en wat je niet of anders had verwacht. Je krijgt oog

voor het wonder van de schepping, de goedheid en gastvrijheid van mensen, en je ontdekt hoe weinig je nodig hebt om gelukkig te zijn. Je beseft dat het op jou toekomt, jou toevalt. Verwondering is niet alles wat zich aandient, als vanzelfsprekend ervaren.

7 Verbondenheid

De ervaring of het gevoel in een diepere laag betrokken te zijn bij de natuur, bij mensen, jezelf en/of God, de schepper. Je beseft onderdeel van een groter geheel te zijn.

8 Vertrouwen

Het geloof in de medemens, in de schepper en in jezelf dat gaandeweg groeit. Er ontstaat geleidelijk een basisvertrouwen, een diep besef dat het wel goed komt.

9 Verbeelding

Gevoelens en ervaringen worden omschreven in beeldende taal. Datgene wat zintuiglijk wordt ervaren, wordt omgezet in beelden of roept beelden op. Er is sprake van identificatie met een bepaald beeld. Het gaat vooral om bijbelse of religieuze beelden, natuurbeelden of beelden van ontmoetingen.

10 Symbolen en rituelen

Symbolen zijn uiterlijke kenmerken die het zinnebeeld vormen van het als pelgrim onderweg zijn. Rituelen zijn de vaste handelingen en patronen tijdens het onderweg zijn als pelgrim. Het gaat zowel om seculiere als om religieuze en spirituele rituelen. Deels zijn het algemene rituelen, deels gaat het om specifieke pelgrimsrituelen. Sommige pelgrims leggen de nadruk op eigen rituelen en bereiden die thuis al voor, terwijl anderen zich meer voegen in wat zich aandient. Religieuze of spirituele rituelen duiden op verbondenheid met datgene wat niet te benoemen is. Het aansteken van een kaarsje blijkt een heel belangrijk ritueel te zijn.

11 Ontmoeting met God

Iets van het goddelijke of van God ervaren op een bepaalde plaats, op een bepaald moment, onderweg of in jezelf, onder heel verschillende omstandigheden (zie hiernaast). Het ervaren kan ook bestaan uit het besef dat God een ongrijpbaar mysterie is.

12 Geestelijke begeleiding

In pelgrimservaringen van mensen zitten veel aanknopingspunten voor geestelijke begeleiding. De symboliek van de levensweg is daarbij belangrijk. Op zeer veel verschillende manieren kan onderweg iets van het goddelijke worden ervaren. Deels is het een kwestie van duiden, maar natuurlijk ook van taal vinden. Het traditionele kerkelijke en religieuze begrippenkader voldoet voor veel mensen niet meer. Het gesprek als zodanig kan de pelgrimservaring verdiepen. Vaak is het moeilijk er de juiste woorden voor te vinden. Het is belangrijk nieuwe taal voor pelgrims te vinden.

In de ervaring van pelgrim Ineke Leemreize komen deze sleutelwoorden terug:
‘Ik heb geen haast, ik heb alle tijd. Dat is wennen. Ik moet het me steeds te binnen brengen. Die eerste dag lees ik een oude Franse tekst die me intrigeert om zijn wijs-

Ontmoetingsplekken

- de schepping, de natuur, een mooi landschap;
- bijbelse beelden die door de natuur worden aangereikt;
- 'heilige' plaatsen (het pelgrimskruis Cruz de Ferro, de berg La Verna, Turijn);
- kapelletjes, kerken, kathedralen en monumenten;
- niet de grote kerk;
- een heel diep thuisgevoel;
- de lichtval in kathedralen en monumenten;
- vieringen;
- de stilte;
- religieuze afbeeldingen, muziek;
- rituele handelingen: zegen, gebedsritme, aansteken van kaarsjes;
- het besef dat God meegaat tijdens de tocht;
- ontmoetingen met mensen;
- ervaren gastvrijheid;
- jezelf;
- het besef dat God een ongrijpbaar mysterie is dat niet met menselijke woorden te vatten is.

heid. Ik schrijf hem helemaal over. Kost te veel tijd, flitst het door me heen. Dat 'ik-moet-opschieten'-gevoel verlaat me niet snel. Ik houd de klok nog lang in de gaten. Wil snel inpakken en vlot vertrekken. Maar ook rust ik vooral in het begin – wanneer de rugzak nog zwaar is –, ongeveer ieder uur even. Ik ga intensiever kijken en zie steeds helderder en voel hoe de stilte in me gaat wonen. Het is alsof of ik ieder bloempje zie, iedere vogel, en de glimlach van mensen ervaar ik als een tedere aanraking. Ik besef dat 'geen tijd hebben' betekent: niet in de tijd te zijn en niet in het hier en nu. Hoezeer wordt ons westerse leven bepaald door snelheid, door concurrentie, door plicht. We vergeten te leven.'

Geestelijke pelgrimage

Niet iedereen kan letterlijk op tocht gaan. Toch kun je je levensweg als een pelgrimstocht ervaren. Je pelgrimeert in gedachten of kijkt terug op je leven of een deel van je leven als een geestelijke pelgrimage.
Met verwondering heb ik ervaren dat 'mijn' sleutels ook bij geestelijke pelgrimage bruikbaar blijken te zijn. Enkele geanonimiseerde citaten ter illustratie.
'De pelgrimssleutels zijn ook op mijn leven van toepassing. Mijn levenswijze als contemplatief moniale, in een slotklooster, is ook getekend door deze kenmerken. De pelgrimage vindt bij mij echter inwendig plaats, zoals psalm 84 zegt: 'Gelukkig de mensen die sterk zijn in u, met de pelgrimsweg in het hart.' De twaalf sleutels zijn als twaalf manieren om nader te komen tot het wezenlijke van het leven, van mijn leven, van God.'
'Ik ben 98 jaar oud. Ik moet vertragen, of ik wil of niet. Ik leef nu eenvoudiger. Ik kijk terug op een lang en rijk leven. Je moet veel, heel veel loslaten wanneer je ouder wordt.'
'De twaalf sleutelwoorden herkende ik in de ervaringen van mijn ziekteproces.'

Pelgrim Jan van Deenen: 'Als je eenmaal de mystieke weg naar binnen durft te gaan, is het niet meer belangrijk of je een lange pelgrimstocht maakt naar Compostela of Rome of Mekka, of dat je gebonden bent aan een enkele plaats in je huishouden of op je ziekbed. Voorbeelden zijn Julian van

Norwich in haar eenzame kluis of Dag Hammarskjöld achter zijn bureau bij de Verenigde Naties. Dietrich Bonhoeffer in zijn gevangeniscel. Thomas Merton in zijn tuinhuis naast de abdij. Franciscus van Assisi op zijn ziekbed in Portiuncula. Meester Eckhart achter zijn katheder. Iedere plaats is heilige grond. Loop de weg naar binnen. Daar ligt het verborgen goud.'

Alles wat je meeneemt, verzwaart je rugzak. Alles wat je thuislaat, maakt het bestaan eenvoudiger

'Alles wat je thuislaat, is meegenomen' is een belangrijk pelgrimsmotto. Het is waar in meer dan één opzicht. Alles wat je meeneemt, verzwaart je rugzak. En alles wat je thuislaat, maakt het bestaan eenvoudiger en transparanter. Het blijkt dat je heel weinig nodig hebt. Het dagritme is eenvoudig en iedere dag eender, het eten simpel; de stap werkt als een mantra en brengt je diep in jezelf. Zet wandelen de geest in beweging? Of laat het wandelen de geest in zijn eigenlijke ruimte verkeren?
Leemreize: 'Je zou zeggen dat je veel tijd hebt om te denken. Maar het is niet zozeer denken, wat je onderweg overkomt. Gedachten gaan en komen, zoals wolken aan de hemel verschijnen en overdrijven. Precies zoals ik het tijdens meditaties dikwijls moeizaam heb nagestreefd. Alle zintuigen staan open. Ik zie als nooit tevoren, ruik beter, voel meer. Ik ervaar *aanwezigheid* zoals die dichterlijk wordt omschreven in psalm 121, en zing de psalm vaak ongemerkt. Flarden gaan mee als een mantra. Het gewone wordt bijzonder, het bijzondere gewoon. Een eenvoudige maaltijd ervaar ik vaak als een geschenk, en het in mijn eentje zitten aan een gedekte tafel als rijk. Ontmoetingen ontroeren dikwijls. Er zijn veel momenten van grote dankbaarheid. Maar de andere kant is er ook: loslaten telkens weer, afscheid nemen van mensen bij wie ik me thuis voel en de angst toelaten die dat meebrengt.'
En een ander laat na afloop van de pelgrimage weten: 'Toen ik in Santiago aankwam, waren de problemen die ik thuis had, niet opgelost. Maar ik ben te weten gekomen waar de prioriteiten in mijn leven liggen. Bij mijn vrouw en mijn kinderen; die zijn echt belangrijk. Belangrijker dan mijn werk.'

— Marijn van Zon is betrokken bij de franciscaanse beweging. Hij pelgrimeerde naar Rome en Assisi en is onder meer werkzaam als wandelend geestelijk begeleider. Zijn onderzoek is getiteld *De ziel gaat te voet. Twaalf sleutels voor de pelgrimsziel*. Het is verkrijgbaar via zijn website *www.dezielgaattevoet.nl*. Zie voor informatie over pelgrimeren naar Santiago *www.santiago.nl*.

Het ver-schil van de pel-grim

Vroeger was niet alles beter. Vroeger dacht ik dat 'pelgrim' de christen treffend typeerde én kon ik me er weinig bij voorstellen. Ik trok zwaarbepakt door het leven. Alleen al mijn boekenbezit kon – laat staan kan – ik zelf niet tillen. Ik had een voorbeeld kunnen nemen aan de slak en de oester, die hun huis altijd meedragen. Maar deze tamelijk unieke dieren zijn nou niet de meest flitsende en mobiele verschijningen uit het dierenrijk. Pas mijn periode in Rusland heeft mijn blikveld echt verruimd.

Een pelgrim is een mens onderweg. Wat beweegt de beweger? Wat zit er onder de weg? Voor sommigen is het gaan zelf doel genoeg; anderen bereiken hun doel pas bij het eindpunt. Soms is wanhoop de drijfveer, vaker de vrije wil. Korte wegen kruisen langere, zelfs levenslange. Iedere pelgrim is uniek. Tegelijkertijd is hij één weggebruiker te midden van talloze andere: de nomade, de vluchteling, de asielzoeker, de allochtoon, de thuisloze, de dakloze, de zwerver, de wereldreiziger, de zigeuner, de bedoeïen, de anachoreet, de kraker, de buitenstaander, de *Einzelgänger*, de geëxcommuniceerde, de banneling, de balling, de vogelvrije, de *third culture kid*, de vondeling, de *fellow traveler*. Een bijzondere categorie vormen de professionals, die van de weg hun beroep maken, zoals binnenvaartschippers, verhuizers, stewardessen, circusartiesten, undercoveragenten, hoteleigenaars, reisboekenauteurs en wegenbouwers, met als archetypische uitsmijters de cowboy en de begrafenisondernemer. Dit zijn allemaal algemene categorieën waarachter unieke mensen schuilgaan.

De pelgrim valt niet meer zo op in een steeds sterker mobiele en globale samenleving. Onderweg zijn is de *way of life* geworden. Zo uniek is de pelgrim dus ook weer niet. En vandaar dat de pelgrimsmentaliteit de christen niet sterk onderscheidt van andere mensen. Het feit dat ik jaren lang in Rusland heb geleefd, maakt me niet bijzonder, maar wellicht wel de manier waarop ik dat doorleefd heb. Vooral helpt het me al mijn medeweggebruikers beter te begrijpen. En ik kan van hun ervaringen, inzichten en mentaliteit leren om mijzelf beter te begrijpen. Daarbij springt één kenmerk van de christen-als-pelgrim er voor mij steeds sterker uit: ik ben op weg naar een *beter* en *blijvend* vaderland.

— Ikenius Antuma (38) houdt van Jezus en Petra, neushoorns en voetballen en nog veel meer. Hij studeerde in 1997 af aan de Theologische Universiteit in Kampen (gereformeerd vrijgemaakt). Hij werkte acht jaar in Rusland als studentenstafwerker. Nu woont hij in Arnhem met zijn gezin en doet hij uitzendwerk in afwachting van een 'echte' job.

Bijlmermonument

In het onderdeel *Debat* probeert de redactie telkens een verbinding te leggen tussen het thema van deze aflevering van *TussenRuimte* en dat van de volgende. Deze keer dus een bijdrage die het thema 'Religie en pelgrimage' verbindt met het volgende: 'Religie en rampen'.

Het was een prachtige zondagmorgen, 4 oktober 1992. De zon scheen mooi aan de blauwe hemel. Een moeder met haar twee kinderen, zoon en dochter, maakte zich op om naar de kerk te gaan. Opgewekt liepen ze gedrieën naar het metrostation. Onderweg maakten ze grapjes met elkaar. Het was een heerlijke ochtend, en het begon zo goed. Na de kerkdienst gingen moeder en zoon snel huiswaarts, want vader zou zeker gekookt hebben. Hij was thuisgebleven, en dat betekende dat er thuis iets lekkers stond te pruttelen. Dochter ging even met oma mee. Zij zou wat later thuiskomen.

'Mijn zoon en ik hebben op weg naar huis erg gelachen', vertelde de moeder mij jaren later, toen ik haar naar de gebeurtenissen van die dag vroeg. 'Hij wilde per se – in plaats van wat zijn vader had klaargemaakt – patat eten. Hij wist mij over te halen. Ik heb ermee ingestemd. Wij hebben bij de McDonald's patat gegeten. Hoe kon ik weten dat het de laatste keer was dat ik met mijn zoon samen zou eten?
Toen wij thuiskwamen, had mijn man inderdaad iets lekkers klaargemaakt. Ik heb maar wat genomen om hem niet teleur te stellen, na alle moeite die hij had gedaan. Om een uur of vier in de middag stelde mijn man mij voor een goede kennis die niet ver van ons vandaan woonde, te verrassen met een bezoekje. Ik had er niet veel zin in. Ik wilde graag thuisblijven met de kinderen. Bovendien was onze dochter nog niet thuis. Maar bovenal vond ik dat deze mooie dag voor ons als gezin moest zijn. Samen, met elkaar. Onze balkondeur stond open, en je kon de kinderstemmen buiten horen. De vogels tjilpten. Nee, ik wilde niet weg.
Maar ja, mijn man bleef aandringen. Ik dacht toen: misschien wil hij mij alleen spreken zonder dat de kinderen erbij zijn,

wil hij mij iets belangrijks vertellen, wat alleen ons beiden aangaat. Ik stemde ermee in naar die kennis te gaan zodra onze dochter was thuisgekomen. Om zes uur hoorde ik de sleutel in het sleutelgat. Daar is ze, dacht ik, eindelijk thuis. Dat gevoel bij die gedachte zal ik nooit vergeten: eindelijk thuis. Eerst vertelde ze honderduit wat ze had meegemaakt en wat oma tegen haar zei.
Mijn man en ik gingen om ongeveer kwart over zes naar de kennis toe. Ik maakte nog geintjes met de kinderen op hun kamer voordat wij vertrokken. Ik zou niet te lang wegblijven. De laatste woorden van de kinderen waren: 'Doe voorzichtig, doei mam, pap.' Dat waren de laatste woorden die ze tegen ons zeiden: 'Doe voorzichtig mam, pap.'
Wij waren slechts honderden meters van ons huis verwijderd toen we een harde doffe dreun hoorden. Kort daarop kwamen mensen de verschillende flats uit gelopen: 'Er is een vliegtuig neergestort!' Uit pure nieuwsgierigheid gingen wij hen achterna om ook te kijken. De mensen kwamen nu overal vandaan. Wij kwamen dichter bij de plek waar het vliegtuig moest zijn neergestort. De schrik sloeg ons om het hart. Het was onze flat, die in brand stond. 'Onze kinderen, onze kinderen', schreeuwde mijn man. Hij viel op de grond. 'Jij blijft hier', zei ik. 'Ik ga de kinderen halen.' Het zag er zwart van de mensen. Ik vloog de trap op. De liften waren buiten gebruik. Ik hoorde nog een buurvrouw roepen: 'Heb je je kinderen gezien?' Ik antwoordde niet, want ik rende naar onze verdieping, dwars tegen de mensenmassa in. En toen ik daar aankwam, stokte mijn adem. Ik zag op de plek waar ons huis was, één diep donker zwart gat. Uit alle macht schreeuwde ik naar de kinderen.
Eén diep donker zwart gat. Het was donker in mijn leven. Pikdonker. Er was en er kwam geen licht in mijn leven.'

'De boom die alles zag'

Wanneer ik bij het Bijlmermonument ben, waar 'de boom die alles zag' het hart van vormt, kan ik mij niet onttrekken aan de gedachte aan deze moeder en vader. Voor direct getroffenen en voor hen die het drama voor hun ogen hebben zien voltrekken, was dit monument vooreerst niet een plek om naar toe te gaan. Het is zo dicht bij de plek des onheils. Slechts enkele honderden meters ervan verwijderd.
Het Bijlmermonument is spontaan ontstaan. Kinderen uit een naburige school hingen in de takken van 'de boom die alles zag' briefjes, tekeningen, foto's en ballonnen. Ze lieten er bloemen en planten achter. Zo herdachten zij hun schoolgenootjes die bij de vliegramp waren omgekomen. Deze spontane actie leidde tot een geleidelijk ontstaan van het Bijlmermonument.
Rondom de boom is een houten podium gebouwd. Nabestaanden, Bijlmerbewoners en anderen plaatsten vazen met bloemen en potten met planten. Daarnaast werden er gedichten of andere teksten gemaakt en in plastic hoezen met een punaise op het hout gedrukt. Hieromheen zijn mozaïektegels gelegd, gemaakt door bewoners, nabestaanden en andere betrokkenen, waarin hun persoonlijke ervaringen van de ramp beeldend tot uitdrukking komen. Zo werd rouw

verwerkt, maar tegelijkertijd mochten de slachtoffers niet vergeten worden.
Het monument symboliseert ook het diepe donkere gat dat in het leven van vele getroffenen is geslagen. Het is een plek geworden om in stilte te verkeren met je dierbaren die je zijn ontvallen. Je kijkt naar de boom en vraagt: waarom? Voor anderen geeft dit monument het fijne gevoel van in de Bijlmer te wonen terug: het is ons monument in onze Bijlmer. Het waren dan ook de bewoners van de omringende flats, die zich in de eerste jaren na de ramp – bijna dagelijks – spontaan belastten met de zorg en het onderhoud van het monument. Je kon er uitrusten. Je kon er spelen. Je kon er bidden. Er heerste een sfeer van intimiteit, beslotenheid, respect en eerbied.
Deze sfeer en functies mochten niet verloren gaan. Toen onderhoud en beheer van het monument in handen kwamen van de Stichting Beheer Het Groeiend Monument, werd dit ook benadrukt. Het monument moest van de mensen zijn: betrokkenen, nabestaanden, bewoners.

Groeiend

De eerste tien jaren na de ramp eindigde de jaarlijks gehouden stille tocht bij 'de boom die alles zag'. Hierna lieten betrokkenen weten geen stille tocht meer te willen houden. Het was niet hun tocht. Mensen die weinig met de ramp te maken hadden, liepen keer op keer voorop. Aan dit verzoek is gevolg gegeven. Men komt nu tezamen bij het monument. Daar wordt herdacht en op het moment van de dramatische inslag – twee minuten voor half zeven – één minuut stilte in acht genomen. Vervolgens worden er kransen gelegd, eerst door nabestaanden, dan door hoogwaardigheidsbekleders en hulpverleners, en daarop aansluitend volgen bewoners en andere betrokkenen.

Na de officiële plechtigheid zie je dat de betrokkenen niet onmiddellijk het terrein van het monument verlaten. Geruime tijd blijven ze rondom 'de boom die alles zag'. Voerden aanvankelijk verdriet en pijn de boventoon, nu merk je dat er ook gelachen wordt, gezellig wordt gepraat, alsof er een reünie plaatsvindt. Steeds meer krijgt de ramp een plek in het leven van de getroffenen.
De Stichting Beheer het Groeiend Monument heeft haar oor goed te luisteren gelegd bij de mensen om wie het gaat. Zij wil dat het monument groeit; dat wil zeggen: het moet meer worden dan alleen een plek om te gedenken. Het hart blijft 'de boom die alles zag'. Maar het zou goed zijn als er naast een ruimte voor gebed en stilte ook ruimte gecreëerd wordt voor kinderen om er te spelen, bankjes waar mensen kunnen uitrusten of gewoon kunnen zitten. Het zou goed zijn als het een herdenkingspark wordt. Zo krijgt het een meervoudige functie. Een rondleiding door de Bijlmermeer kan sinds enkele jaren niet meer om dit monument heen. Een bezoek aan het monument is een *must* in excursies van scholen naar de Bijlmermeer.

Dierbare plek

'Ik kom nu wat vaker bij het monument', zei de moeder die haar kinderen bij de ramp heeft verloren. 'In het begin kon ik het niet opbrengen. Ik was verdrietig, erg boos, diep teleurgesteld. Ik voelde me erg schuldig tegenover de kinderen. Ik had hen in de steek gelaten. Hun laatste woorden bleven mij aangrijpen. Ik kon niet uit dat diepe donkere gat komen. Toen hier zijn was mij te zwaar. Met steun en hulp van vertrouwelingen kon ik het toch wel bolwerken. Beetje bij beetje durf ik nu ook alleen hier te zijn. Wanneer ik bij 'de boom die alles zag' wat bloemen heb gelegd, ga ik even bidden. Ik blijf dan gewoon een poosje zitten. Je hebt altijd aanspraak. Het is mooi geworden. Onlangs heb ik samen met iemand hier een broodje gegeten. Ik heb ook met andere getroffenen hier op kerstavond wat kerstliederen gezongen. Vanzelfsprekend komen, wanneer ik hier ben, de beelden bij mij op. Ik beleef het weer, maar het maakt mij niet meer van slag. Mijn kinderen blijf ik missen, mijn hele leven lang. Dat staat vast. Maar daarnaast herinner ik me ook die mooie zondag, dat we samen naar de kerk gingen, en dat ik, toen we thuiskwamen, de kinderstemmen buiten hoorde, de vogels die tjilpten, zoals nu. Ik laat mij dat alles welgevallen. Wanneer ik hier stil ben, hoor ik mijn kinderen praten; ze zeggen dat ik door moet gaan, me niet schuldig moet voelen. Ik ben verdrietig, maar tegelijkertijd ook blij. Dit is een dierbare plek voor mij geworden. En, als ik zo om mij heen kijk, kennelijk ook voor anderen. Kijk eens, daar gaat een vliegtuig.'

— Dominee Otto Ruff is na de ramp door de Contactraad van Kerken Amsterdam-Zuidoost aangesteld om nabestaanden van de ramp en bewoners van de omringende flats pastoraal bij te staan. Momenteel is hij coördinator van de vakgroep geestelijke verzorging bij de zorginstelling Sint-Jacob in Haarlem.

Te voet naar Jeruzalem

Een solotocht van 184 dagen en 184 gezichten

Op 27 maart 2005 is Sebastien de Fooz vanuit de Sint-Pieterskerk te Gent vertrokken in oostelijke richting. Op weg naar Jeruzalem. Te voet en alleen. Het was op een paaszondag. 'Jezus was net verrezen, en ik had het gevoel dat ik die dag ging sterven.' Fragmenten van zijn verslag.

Na de misviering groet ik een laatste maal ouders, familieleden en vrienden. Zal ik hen ooit terugzien? Op zo'n lange reis kun je alles verwachten, ook het ergste. Ik voel me die ochtend als een vogeltje dat zich voor het eerst vanuit het veilige nest in het onbekende moet werpen. En van het onbekende moet ik mijn trouwste bondgenoot maken.
God, waar ben ik aan begonnen? Zal ik de kracht hebben om alles te doorstaan? Ik weet dat ik juist doordat ik mij zo klein en kwetsbaar voel, pas echt ontvankelijk ben voor wat komen zal. En wat gaat komen, is onmetelijk.

Leegte

Ik doe er tien dagen over om door België te trekken. Tien dagen om echt te beseffen dat ik onderweg ben en dat ik bij elke stap die ik zet, nog meer afstand neem van zekerheden. Ik voel me in dit begin ook verdeeld, verdeeld tussen wat ik ben als uniek persoon en dat deel van mij dat moet voldoen aan maatschappelijke beelden. Ik heb het gevoel dat een deel van mijn identiteit een satelliet is van wat ik ten diepste ben. Tussen de twee is er leegte. Die leegte is herkenbaar in onze grote steden. Het is de leegte die ontstaat als je de ander niet erkent in zijn verscheidenheid.
Ja, bij mijn vertrek voel ik mij een beetje leeg, omdat ik versplinterd ben. En tussen de kloven van mijn versplinterde identiteit waarbij ik de leegte ervaar, nestelt zich de angst. De angst voor het onbekende, de angst voor de ander.
Ik ben nog niet geaard. Ik moet afstand doen van mijn gebruikelijke afweermechanisme: mensen in hokjes zetten om je veilig te voelen.

Universele gastvrijheid

Na tien dagen kom ik aan de Duitse grens. Nu begint het pas echt. In België had ik tot bij Malmédy adressen van mensen bij wie ik kon logeren. Vanaf nu ken ik, behalve in Heidelberg, waar een vriendin woont, niemand. Maar iedere avond opnieuw tref ik mensen met dezelfde vraag: 'Waar kom je vandaan en waar ga je naartoe?' Ik hoef de naam van Jeruzalem maar te laten vallen en, werkelijk, alle deuren gaan open.
Komt het nu door het slechte weer dat men-

sen zich over mij ontfermen? Tijdens de tocht van tweeëntwintig dagen door Duitsland heb ik maar liefst achttien dagen aan één stuk regen gehad, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat. Ik beleef de goedwillendheid van een bonte verscheidenheid van mensen. Ik logeer bij katholieken, protestanten, niet-kerkelijke mensen ... Kortom, ik beleef in het doorweekte Duitsland universele gastvrijheid.

Dachau

In Beieren aangekomen zie ik een gedenksteen waarin gebeiteld staat dat hier vijfenzestig jaar geleden joden en andere slachtoffers van het naziregime *manu militari* naar het dodenkamp van Dachau werden verdreven ... Wat moet ik hiermee? Moet ik onverschillig mijn weg vervolgen zonder er aandacht aan te besteden of moet ik mijn route aanpassen? Maar was mijn opzet niet juist de vrijheid die ik had om deze tocht te ondernemen? Niemand heeft mij verplicht zo'n pelgrimstocht te beginnen. Wat is het verschil tussen ons en hen anders dan dat hun de vrijheid voor altijd ontnomen is? Mijn besluit staat vast: ik maak een omweg van twee dagen om naar het kamp te gaan. Ik kom er toevallig aan op de dag dat men er de zestigjarige bevrijding viert.
Het is een asgrauwe dag. De kilte die ik ervaar, is niet te wijten aan het weer, maar aan het gewicht van het verleden dat hier bijna lijfelijk op me drukt. Wanneer ik door het kamp heen loop, kom ik uiteindelijk aan op de plaats waar toen de barakken opgetrokken waren. Als stille getuigen van het verleden liggen hier kiezelsteentjes. Ik heb de indruk dat ik voor een tapijt zielen sta. Zonder rationeel te vatten wat mijn gebaar

inhoudt, kniel ik hier neer en neem ik een steentje in mijn hand. Hier beloof ik dat steentje te deponeren in de Klaagmuur, vijfduizend kilometer verder. Als het God belieft ...
Nu pas begrijp ik dat mijn tocht een nieuwe wending krijgt. Van nu af aan zal niets meer hetzelfde zijn. Voortaan is deze tocht niet meer mijn tocht, maar de tocht van de vele mensen die ik onderweg tegenkom. Wat een leed en gebroken levens komt men tegen op de weg naar Jeruzalem.

Waarschuwingen

Ik doorkruis Oostenrijk en Hongarije. Hoe verder ik oostwaarts trek, des te luider word ik gewaarschuwd voor het volgende land. In Oostenrijk krijg ik te horen dat ik goed moet uitkijken in Hongarije. In Hongarije waarschuwt men voor Kroatië. En in Kroatië krijg ik te horen dat ik in Servië het beste iemand met een machinegeweer kan inhuren om me veilig door dat land te helpen.
Naarmate ik vorder, merk ik dat de 'ander' steeds meer een gevaar betekent. Ik besef ook dat het makkelijker is de ander een bepaald stempel op te drukken en onszelf zo een kunstmatig veilig gevoel te geven. Het is gemakkelijker een virtuele scheidslijn te trekken tussen onszelf en de 'ander' – van een andere taalgemeenschap, cultuur, ras of geloofsovertuiging – en onszelf aan de goede kant van die lijn te plaatsen. Het lopen is een catharsis, waarbij de angsten één voor één ontkracht worden, en een innerlijke vrijheidsruimte ontstaat waarin de 'ander' in zijn anders-zijn uitgenodigd kan worden zonder hem in een hokje te hoeven plaatsen. De ontmoeting vindt plaats.
In dat opzicht kan een pelgrimstocht ook vergeleken worden met beeldhouwen, waarbij de beeldhouwer zijn ideale beeld in de materie gevangen weet. Het enige wat hij moet doen om de essentie van zijn kunst te benaderen, is het overtollige weghalen. Zo is het ook in een pelgrimstocht. We verlaten de periferie van het 'zijn', de weerspiegeling van een ideaal 'ik' – dat voldoet aan de maatschappelijke beelden – om de kern van het wezenlijke te benaderen. Hoe meer ik in de catharsis ben van het lopen, des te meer word ik wie ik ben.
Sinds Oostenrijk noem ik bij iedere stap die ik zet, de naam van Christus in het Grieks. Ik doe dit op het ritme van mijn voetstappen. Daar waar angst en ingetogenheid heersten, heersen nu vreugde en proactiviteit. Ik doorkruis Roemenië en Bulgarije en kom na drie maanden en drie dagen lopen in Turkije aan.

Muezzin

In Anatolië wacht me de hel. Ik moet midden in de hete zomermaanden over de onherbergzame Turkse hoogvlakte trekken. Meer dan duizend kilometer moet ik afleggen door verschroeide velden. Nergens kan ik schuilen voor de moordende zon. Hier is het lopen of sterven.
Hier ook ontfermt zich een muezzin over mij. Ik was net aangevallen door wilde Anatolische herdershonden. Terwijl ik op mijn knieën zat en wilde huilen, hoorde ik opeens in de verte het gezang van de muezzin. Ik was in de nabijheid van een dorp dat niet op mijn kaart vermeld stond. Toen ik er uiteindelijk kwam aangestrompeld, kwam de

muezzin naar mij toe. Hij heeft mij te eten en te drinken gegeven. Hij had mij vanuit zijn minaret gezien. De man vertelde me dat hij dacht dat ik zijn zoon was die terugkeerde van de dood. De jongen, die even oud was als ik, had drie jaar geleden zelfmoord gepleegd.
Na Syrië moet ik door Jordanië, omdat de grens tussen Libanon en Israël volledig afgesloten is. Na 178 dagen bereik ik de Jordaanoever. Drie uur lang moet ik verantwoording afleggen bij de Israëlische grenswachten. Aan de overkant zie ik een bord: 'Jeruzalem 126 km'. Maar mijn vreugde is van korte duur. Na enkele kilometers word ik opgehouden door de vermaledijde scheidingsmuur tussen Israël en Palestina. Verbolgen loop ik door. Wat verder ontmoet ik een jonge Israëlische militair die de wacht houdt bij de muur. Hij moet nog drie jaar zijn militaire dienst vervullen. Wanneer ik afscheid van hem neem, vertelt hij mij dat hij als enige een zelfmoordaanslag in een bus heeft overleefd. Jeruzalem lijkt mij nog heel ver weg.

Volbracht

Ik kom aan bij de Poort van Jaffa op de dag van de ramadan. De joden vieren vandaag, op 2 oktober 2005, Rosj Hasjana (Nieuwjaar). Ik kan het niet geloven. Het moment is zo intens dat ik als het ware niets voel. Noch vreugde, noch teleurstelling dat de tocht over is. Maar één ding kan ik met zekerheid zeggen: ik ben hier niet alléén aangekomen. Ik draag het T-shirt van Bojan, de Serviër die mij had toevertrouwd dat hij had deelgenomen aan de genocide van Srebrenica. Bij de Klaagmuur haal ik het steentje tevoorschijn dat ik sinds Dachau bij me draag. Een vrouw komt naar mij toe, en wanneer ik haar in het Duits antwoord wat ik aan het doen ben, is ze zeer geëmotioneerd. Zij is een kleindochter van een Duitse officier. Vandaag treedt ze in in een klooster. Ze heeft een pulletje bij zich met heilige olie. We dompelen het steentje onder in de olie. We bidden voor de drie godsdiensten. Ze gaat bidden aan de kant van de vrouwen, en ik begeef me met het steentje dat druipt van de heilige olie, naar de andere kant. Ik kniel neer en bid. Wanneer mijn hand verdwijnt in een kloof van de muur, voel ik een hand op mijn schouder rusten. Het is een orthodoxe jood die mij op een zeer bijzondere manier aankijkt. Hij knikt alsof hij weet waar ik vandaan kom. Hij reikt mij zijn hand. Wanneer ik mijn van de olie glinsterende hand in de zijne leg, heb ik eindelijk het gevoel dat de pelgrim zijn opdracht heeft volbracht.

— Journalist en documentairemaker Sebastien de Fooz, auteur van *Te voet naar Jeruzalem. Een solotocht van 184 dagen* (Lannoo, ISBN 978 90 209 6664 0) reisde al naar veertig landen, waar hij documentaires maakte voor verschillende productiehuizen en non-gouvernementele organisaties als Artsen zonder Grenzen. Eerder liep hij al van Gent naar Santiago de Compostela en naar Rome. Na de tocht naar Jeruzalem is de auteur bezig met het opstellen van een 'vredesweg' die pelgrims door Europa en het Midden-Oosten op weg helpt naar Jeruzalem. Meer informatie is te vinden op *www.thetrace.eu* en *www.talitakum.be*.

De reis om de route, de tocht om de tocht

Niet het oord is belangrijk, maar de reis ernaartoe. Niet de bestemming, maar de bedevaart zelf. Gingen pelgrims vroeger op pad uit devotie of verwachting, nu lijken gelovigen de religieuze reis te ondernemen om de tocht, om de route zelf. Jan Witte schetst het fenomeen pelgrimage en ziet de intentie door de eeuwen heen verschuiven.

In principe is een pelgrimage een reis, ondernomen om religieuze reden, naar een al of niet vermeend gewijde plaats. Pelgrimages gaan dus naar plaatsen waar goden, heiligen of zelfs helden geboren zijn of stierven, of waar ooit wonderen zijn gebeurd. De achterliggende gedachte is dat de 'godheid' op die plaats een bepaalde invloed uitoefent. Bedevaarten naar heilige plaatsen zijn dan ook een fenomeen dat gewoon is bij vele godsdiensten.
Een van de oudste gebieden voor pelgrimages is India. Daar heb je bijvoorbeeld de stad Benares (ook bekend als Varanasi), die al sedert de oudheid een centrum is voor religieuze studie en beschouwd wordt als een van de heiligste steden van India. Al eeuwen lang gaan mensen erheen om te baden in het zuiverende water van de 'heilige' rivier de Ganges.
Een religieuze reis maken naar heilige plaatsen werd ook een godsdienstige gewoonte bij Egyptenaren, Joden en Grieken. De islam echter heeft de pelgrimage als religieuze uiting naar een hoogtepunt gebracht door te bepalen dat het de plicht is van iedere moslim die ertoe in staat is, ten minste éénmaal in zijn leven Mekka, de geboorteplaats van de profeet, te bezoeken.

Heilig Land

In het christendom kreeg het 'bedevaartritueel' vorm in de tweede en de derde eeuw na Christus. Het ging hier niet om een religieuze verplichting of om een tegenprestatie. Christelijke bedevaarten werden gemaakt uit devotie voor Christus en ter herinnering aan zijn leven op aarde. Zij gingen dan ook naar met hem verbonden plaatsen in het Heilig Land: Betlehem, de Olijfberg, Jeruzalem.
Toen de Romeinse keizer Constantijn de Grote in 313 het christendom als officiële godsdienst van het Romeinse rijk invoerde,

kregen bedevaarten naar het Heilig Land een enorme impuls, in het bijzonder door de bouw van de kerk van het Heilig Graf boven de veronderstelde begraafplaats van het lichaam van Christus. Helena, de moeder van de keizer, gaf verder opdracht tot de bouw van kerken in Betlehem en op de Olijfberg.
Ook het denkbeeld dat met zulke heilige plaatsen miraculeuze krachten verbonden zouden kunnen zijn, begon toen vorm aan te nemen. Dit is de periode waarin relikwieën als de kruisnagels tevoorschijn werden 'getoverd'.
Van soms vervolgde en soms gedoogde godsdienst werd het christendom nu langzaam maar zeker staatsgodsdienst, en daarmee kwam het in een nieuwe, maar misschien ook moeilijkere periode terecht. Wanneer mensen vervolgd worden, wanneer medegelovigen de marteldood sterven vanwege hun geloof, geeft zoiets vaak een extra dimensie aan het geloof, en een geheimzinnige kracht aan de gelovige. Wanneer de religie algemeen aanvaard wordt, en er geen gevaar meer aan verbonden is, kan zij een deel van haar magie verliezen.

Martelaren

Met de nieuwe positie van het christendom zien wij ook het vereren van martelaren opkomen. En daarmee dat van heilige plaatsen die niet langer rechtstreeks verbonden zijn met het leven van Christus op aarde, maar met mensen om hun geloof en de betekenis daarvan voor anderen.
In eerste instantie waren het vooral de graven van Petrus en Paulus in Rome, die het meest in aanzien stonden. Beide apostelen stierven de marteldood in Rome. Andere heiligen en martelaren, van wie sommigen alleen plaatselijk aanzien genoten, deelden in de groeiende belangstelling voor heilige plaatsen en in de onvermijdelijke wens dat

er misschien miraculeuze krachten verbonden waren aan die plekken door de aanwezigheid van hun stoffelijke resten.
Na de val van het West-Romeinse rijk in de vijfde eeuw, nam de leidende rol van de kerk in het Westen toe. Gezegd kan worden dat die het vacuüm opvulde dat ontstaan was na het wegvallen van het keizerlijk gezag. Het verlangen naar het maken van een bedevaart bleef wel bestaan, maar het verwezenlijken ervan werd moeilijker door de voortgaande afbrokkeling van het commerciële en sociale systeem uit het vroegere keizerrijk. Ook was de politieke situatie instabiel. Hoewel de kerk het geestelijke machtsvacuüm door haar eigen nieuw verworven positie verving, moesten de nieuwe (Germaanse) 'veroveraars' een nieuwe politiek en een nieuwe militaire machtsbalans zien te scheppen.

Veroveringen

In de zesde eeuw, onder keizer Justinianus, begint het Oost-Romeinse rijk aan een poging het voormalige westelijke deel van het rijk te heroveren. Dit lukt aardig, en in het tweede helft van die eeuw zien we dat het Oost-Romeinse rijk bijna het gehele Middellandse Zeegebied onder zijn heerschappij heeft. Ten noorden van de Alpen begint het Frankische koningshuis stabiliteit te brengen in een gebied dat tegenwoordig overeenkomt met, zeg maar, Frankrijk, Duitsland, Nederland, België en Luxemburg.
In de zevende eeuw zien we dat het Frankische gebied zich voor de zoveelste keer splitst. Met dit verschil dat deze keer de deling niet alleen genealogisch gebaseerd is, maar ook geografisch. Er ontstond een westelijk deel dat voor een groot deel overeenkwam met het huidige Frankrijk, en een oostelijk deel dat overeenkwam met het huidige Duitsland. Op het Iberisch schiereiland veroverden de Westgoten de laatste keizerlijke bezittingen in Spanje (631). In Noord-Italië breidden de Lombarden hun gebied uit in de richting van Rome en veroverden ze Genua (640).
Maar de opkomst van de islam in de zevende eeuw en de razendsnelle expansie van het aan het islamitisch geloof verbonden rijk gaan voor de christelijke wereld een grote bedreiging vormen. Interessant is dat de verovering van Jeruzalem door de moslims in 638 geen einde maakte aan de bedevaarten naar het Heilig Land, hoewel het wel invloed had op het aantal mensen dat bereid en in staat was zo'n tocht te maken.

Gunstige dreiging

Het verzwakte christelijke West-Europa kreeg een nieuwe tegenslag te verduren aan het begin van de achtste eeuw, toen in 711 de Westgoten in Spanje werden verslagen, en de moslims bijna het gehele Iberische schiereiland veroverden. En deze moslimveroveringstocht zou niet bij de Pyreneeën ophouden. Pas in 732 zou West-Europa eindelijk de expansiedrang van de moslims tot staan weten te brengen, toen zij door Charles Martel in de buurt van Poitiers werden verslagen en werden teruggedrongen naar het zuidwesten.
Het klinkt misschien vreemd, maar deze dreiging was waarschijnlijk heel goed voor het christendom. Het verschil tussen islam en christendom is namelijk niet erg groot.

De profeet Mohammed zei zelfs dat mensen 'van het Boek' (joden en christenen) niet bekeerd moesten worden, omdat zij al 'van het Boek' waren ('van het Woord' zouden we in het christendom zeggen). Maar voor een monotheïstisch geloof is een klein verschil vaak veel lastiger te overkomen dan een groot. Polytheïstische godsdiensten voeren geen oorlogen met elkaar om godsdienstige kwesties. Zij verwelkomen elkaar juist binnen elkaars pantheon. Een heiden valt te bekeren, maar dat iemand net als jij in maar één God gelooft (met andere woorden: dezelfde God), maar dit niet op dezelfde wijze doet, is moeilijk te verteren. Dan ontstaan er theologische twisten die vaak om zulke futiliteiten gaan dat de gewone gelovige er niets meer van begrijpt.
Laten we eerlijk zijn, de meeste gelovigen weten waarschijnlijk heel weinig over hun geloof. Zij willen gewoon voorgekauwd krijgen hoe het is, wat zij moeten doen, en hoe zij in de hemel, het paradijs enzovoort kunnen komen. Dat klinkt misschien kil of onverschillig of arrogant, maar dat is het niet. Geloof is namelijk – het woord zegt het al – gewoon geloof. Moeilijke theologische debatten zijn voor de gewone gelovige mens volstrekt onbelangrijk. Zij hebben namelijk eigenlijk niets met het geloof te maken. Maar je kunt er wel heerlijk vijanden mee maken. En een gevaarlijke vijand kan zorgen voor eenheid.
In de achtste eeuw was het westelijke christendom (het katholicisme) in Europa eigenlijk teruggedrongen tot wat tegenwoordig het gebied omvat van Groot-Brittannië en Ierland, Frankrijk, Nederland, België, Luxemburg, Zwitserland, Oostenrijk, Italië en een deel van Duitsland. Een heel wat kleiner gebied dus dan het voormalige Romeinse rijk van Constantijn de Grote.
Iberië was veroverd door moslims. Noch de christenen noch de joden hadden het daar als overwonnen volkeren echt slecht. Maar het was wel veroverd door een vijand van een ander continent, van een ander ras en een ander geloof. In het noorden van dit gebied bestond echter een nog steeds door christenen bezet gebied dat langzaam maar zeker de basis zou vormen voor de *reconquista*, het heroveren van Spanje op de moslims.

Tegenprestatie

En dan krijgen we iets nieuws binnen het christendom. In deze periode van de geschiedenis, die wij zo mooi de middeleeuwen noemen, ontstaat het fenomeen van de pelgrimage als een soort onderdeel van het geloof. Na de devote tochten naar het Heilig Land en de bezoeken aan de apostelgraven in Rome krijgen we nu een ander soort bedevaart. De pelgrims gaan nog wel uit devotie op weg, maar die devotie heeft een andere reden.
Het geloof dat met de stoffelijke resten van heiligen wellicht goddelijke en miraculeuze begiftiging verbonden kon zijn, hield een toename van persoonlijke motieven in. De religie wordt persoonlijk, met de 'ik' of het 'mijne' maar al te vaak voorop. Terwijl we eerder ons best deden om God tevreden te houden, begon men nu manieren te zoeken waarbij ook een tegenprestatie werd verwacht. Deze pelgrimages werden nu ondernomen met als reden een verzoek om god-

delijke bijstand in zaken als gezondheid of als vervulling van een belofte als tegenprestatie voor een uitgekomen wens (bijvoorbeeld na een veilige terugkeer uit een strijd).

Relikwieën

De volgende stap was de gedachte dat pelgrimages naar bepaalde plaatsen ook konden zorgen voor de vergeving van zonden. De gedachte dat een pelgrimage als een soort aflaat voor zonden of voor een slecht geweten kon werken, zou de klassieke of vroege kerk totaal vreemd zijn geweest. Deze nieuwe visie had te maken met een helder bewustzijn van zonden, waardoor deze pelgrimage om vergeving naast de pelgrimage van devotie kon plaatsvinden. Zo kon de pelgrimage ook een vorm van gehoorzaamheid krijgen. En men kreeg naast de vrijwillige pelgrimage de opgelegde pelgrimage, opgelegd door de kerk of zelfs door een rechtbank, als boetedoening.
De pelgrimages naar het Heilig Land en naar Rome bleven de belangrijkste twee, omdat hier de meeste relikwieën van heiligen te vinden waren. Gebieden als het huidige Frankrijk, Duitsland of Engeland hadden lang niet zo veel heiligen in de aanbieding als Palestina of Italië. Zij hadden dus ook niet zo veel relikwieën van heiligen. Het gevolg was dat er ook niet zo veel pelgrims bij hun kloosters langskwamen voor een bezoek. Kloosters hoorden namelijk pelgrims onderdak te verlenen en hen van eten te voorzien. Kloosters met relikwieën kregen in het algemeen giften van de pelgrims die bij hen op bezoek kwamen. Geen relikwieën, geen giften. Dus alleen kosten. Er ontstond logischerwijs een levendige handel in relikwieën.
Hiermee ging ook gepaard het geven van 'waardepunten' aan de verschillende nieuwe (en klassieke) pelgrimsoorden. Met andere woorden: hoeveel waarde kon gehecht worden aan het afleggen van welke pelgrimage? Dit gold zowel voor de pelgrimage die afgelegd werd als boetedoening als voor de pelgrimage die werd afgelegd als tegemoetkoming.

Santiago

De pelgrimages naar het Heilig Land en naar Rome stonden het hoogst in aanzien, maar er kwam er een bij: Santiago de Compostela. Hier was het graf van de heilige apostel Jakobus, de broer van de heilige apostel Johannes. Santiago ligt in Noordwest-Spanje. Dat betekende voor de middeleeuwse christelijke pelgrim een lange en gevaarlijke reis, gedeeltelijk door het door de moslims veroverde Spanje. Wie zo'n pelgrimage aflegde, had een religieuze daad volbracht die toch als gelijk beschouwd kon worden aan die naar het Heilig Land of Rome.
Om de reis aantrekkelijker te maken, zowel voor de eerbiedige pelgrim als voor de kloosters die onderweg aangedaan werden, zorgden de kloosters er, samen met de handelaren, voor dat er genoeg relikwieën te bezichtigen waren. En verder beloofde de kerk aan die pelgrims die de reis als devote pelgrim aflegden, een beloning, bijvoorbeeld vergiffenis van de helft van hun zonden.
Het enige wat eigenlijk ontbrak, waren goede reisgidsen, zodat de pelgrim de route

gemakkelijker kon volgen en wist wat er te bezichtigen was onderweg. Maar dergelijke gidsen kwamen met de tijd. De Fransen namen al in de twaalfde en de dertiende eeuw hiertoe het initiatief, gevolgd door de Duitsers in de veertiende en vijftiende eeuw. Deze pelgrimsgidsen bevatten niet alleen verhalen over pelgrimsoorden en de relikwieën die onderweg te bezichtigen waren, maar ook nuttige informatie over gevaren onderweg en de te volgen weg.
Wat we hier zien ontstaan, is een religieus getinte voorloper van de huidige toeristische industrie, met daarnaast een verre voorganger van de moderne taakstraf voor overtreders van de wet.

Houvast

In de twintigste en de eenentwintigste eeuw maken we niet alleen mee dat de toeristische industrie de oude en middeleeuwse pelgrimages ontdekt of herontdekt, maar ook dat mensen uit geloofsoverwegingen de pelgrimage herontdekken. In de laatste decennia komen meer en meer pelgrims naar Europa om de heilige plaatsen en pelgrimsoorden te bezoeken. Vooral uit landen als de Filipijnen komen pelgrims naar plaatsen als Lourdes, Santiago de Compostela, Fatima en Rome. Zij beginnen hun reis vaak in Amsterdam, waar zij het kapelletje *Our Lady of all nations* bezoeken om daar te bidden voordat zij verder trekken naar de beroemde heilige plaatsen van weleer. Deze pelgrims zijn vaak ongeneeslijk zieke, stervende mensen of familie of vrienden van hen. Het vormt voor velen een laatste houvast. Dit wil niet zeggen dat deze mensen verwachten dat zij genezing zullen krijgen door op bedevaart te gaan; dat zou een te gemakkelijke en oneerbiedige beoordeling van deze pelgrims zijn. Nee, vaak maken zij de reis als een soort voorbereiding op wat komen gaat. Het is dan ook een pelgrimage uit devotie, waarbij zij kracht putten uit de daden en de kracht van heiligen en martelaren uit een ver en minder ver christelijk verleden.

Tocht om de tocht

Naast deze groep devote pelgrims zien wij de ‘pelgrim’ die zijn tocht maakt om de tocht gemaakt te hebben. Net zoals er in de middeleeuwen al pelgrims waren die de tocht eigenlijk maakten om het avontuur, zo zijn er ook in de twintigste en de eenentwintigste eeuw pelgrims die de tocht om deze reden afleggen. Een reis met een geschiedenis die vele malen interessanter is dan een strandvakantie, en vooral om wat ze verhalen kunnen. Persoonlijke verhalen over hun ontberingen, over de plaatsen die zij bezocht hebben en het waarom van die plaatsen, over de natuur en over de mensen die ze onderweg ontmoet hebben.
In die zin is vooral de pelgrimage naar Santiago de Compostela de tocht voor de moderne vakantiepelgrim. Dat is namelijk een reis met een route waarbij de reis zelf belangrijker is dan de aankomst. Het is de reis die zowel de pelgrimage als het leven een betekenis geeft, niet de aankomst.

— Jan Witte studeerde European Cultural Studies in Parijs en geschiedenis in het Schotse Aberdeen en werkt als tourmanager met Engelstalige niet-Europeanen overal in Europa.

Pelgrimage

Het is al weer jaren geleden, maar ik vergeet het nooit. Ik had een oud boekje gelezen (C.W. Mönnich, *Pelgrimage*, 1954), en daarom hadden we onze tent opgezet niet ver van Avallon om naar Vézelay te kunnen gaan, een van die Franse *collines inspirées*, en deze was gekroond met een basiliek voor *Sainte Madeleine*.

Het was zondagmorgen. Ik was in de auto gestapt om de dienst bij te wonen. We hadden doordeweeks het stadje al verkend: verschrikkelijk, wat een drukte. 'Toerisme maakt meer kapot dan u lief is.' Ik was laat, besloot de korte weg te nemen en beklom de berg via enkele smalle straatjes en lange trappen. Enigszins buiten adem zette ik me achter in de kerk, die voor de gelegenheid op subtiele wijze was verlicht. De statige bogen en de warme kleuren van de stenen kwamen bijzonder tot hun recht. De geur van wierook vulde de ruimte, en de zusters deden hun best om ons – via opgespelde microfoons – te laten delen in hun gebed en zo van de viering een 'fijne' religieuze ervaring te maken. Het verliep vlekkeloos, maar beklijven deed het niet.

Teleurgesteld verliet ik tijdens de eucharistieviering de kerk. In de voorhal bekeek ik nog eens het timpaan, waarop Christus, omringd door de vreemdste creaturen, in de verte staart, terwijl hij uitnodigend zijn armen spreidt. En ik dacht aan de pelgrims die zich hier in de middeleeuwen, voor dag en dauw, verzameld hadden om in de crypte onder het altaar de reliekschrijn van Maria Magdalena aan te raken. Ik stelde me voor hoe ze daar stonden, in die donkere, vochtige, koude hal, en ik vroeg me af: wat bewoog die mensen toch? Santiago was nog zo ver.

Plots hoorde ik gestommel. De grote deuren die de narthex van de kerk scheidden, zwaaiden tergend langzaam open, en ik zag het licht. Het stroomde mij vanuit de kerk tegemoet, zo overweldigend, zo fysiek, zo geheimzinnig samenspannend met de ruimte eromheen, dat ik niet anders kon dan blijven kijken. Dit licht, door en door aards, was hemels. De zon en de Zoon spanden samen. En terwijl iedereen de kerk verliet, ging ik langzaam terug de kerk in, en over een pad van licht 'ging ik op tot Gods altaren'.

Pelgrimage begint wanneer de kerk is gedaan.

Taizé: Pelgrimage van vertrouwen

Interview met Elke Schouwaerts

Onder de noemer 'Pelgrimage van vertrouwen' organiseren de broeders van Taizé jaarlijks rondom de jaarwisseling een ontmoeting van duizenden jongeren in een Europese stad. Niet om het nieuwe jaar feestend aan te vangen, maar om biddend en zingend te genieten van een nieuw begin. Al heel lang vroegen Belgische jonge gelovigen de broeders naar Brussel te komen. Op 29 december 2008 wordt hun wens vervuld.

'Ik was amper elf jaar toen ik voor het eerst met mijn familie naar Taizé ging. Zo'n eerste bezoek maakt een geweldige indruk. Maar tegelijkertijd was ik nog jong. Je neemt het een beetje zoals het op je afkomt. Je denkt er niet over na. Je staat er niet bij stil.'

Jonge zinzoekers

Momenteel voltooit Elke Schouwaerts, twintig jaar, haar zangstudies aan het conservatorium in Luik. Nadien vertrekt ze naar Taizé om de komst van de pelgrimage naar Brussel voor te bereiden. Maar Elke is niet altijd overtuigd gelovig geweest. 'Zoals iedere jongere, veronderstel ik, heb ik een geloofscrisis gekend. Als kind, in al je naïviteit, geloof je in de verhalen over God en Jezus die je worden verteld. Maar in mijn puberteit stond ik stil bij die verhalen. Door naar Taizé te gaan en te praten met mensen heb ik mijn geloof leren kennen.'
Taizé, een rustig plekje in Bourgondië, heeft een sterke aantrekkingskracht op vele jonge mensen. Vaak jongeren die op zoek zijn en die andere zinzoekers willen ontmoeten. 'We leren enorm veel van elkaar. Geloof is in alle werelddelen toch iets anders. In Taizé komen al die visies bijeen. Er is altijd een uitwisseling tussen jongeren. We luisteren naar elkaar met respect voor elkaars geloof, zonder te oordelen.'
Vanuit België kun je met de trein naar Taizé. Je reist tot aan het station Macon en neemt daar de bus tot in Taizé. 'De treinreis is altijd een beetje een avon-

tuur. Op zichzelf is het een soort pelgrimage. Ik heb er nog nooit zo over nagedacht, maar tijdens de treinreis bereid ik me onbewust voor. Wanneer ik met de bus in Taizé aankom, heb ik het gevoel dat ik thuiskom. Hier wordt op mij gewacht. Er zijn mensen die je met een warme glimlach en een kopje lekkere Taizé-thee welkom heten.'

'Enorm plezant'

Een verblijf in Taizé is gevarieerd opgebouwd. Elke hecht vooral belang aan de bijbelintroducties die door de broeders worden gehouden. 'De broeders geven uitleg en duiding bij enkele verhalen en passages uit de Bijbel. In internationale werkgroepjes bespreek je daarna wat er door de broeders is uitgelegd. Die ontmoetingen zijn niet altijd even gemakkelijk, omdat we in het Engels communiceren. Maar het is een rijke uitwisseling. Naast de bijbelintroducties zijn er ook drie gebedsmomenten per dag. En tussen de werkwinkels en gebeden door helpen we ook mee in het huishouden. In de zomermaanden is er enorm veel volk, en dan helpt iedereen mee de douches en wc's te kuisen, de vuilniszakken op te ruimen en de afwas te doen. Eigenlijk is dat enorm plezant.'

Prille gelovige

De broeders van Taizé vormen een beeld van de maatschappij. De gemeenschap telt een honderdtal broeders, katholiek en van verschillende protestantse afkomst, uit bijna dertig landen. Als katholieke christen vindt Elke de verscheidenheid van Taizé belangrijk. 'Ik heb een katholieke opvoeding gehad, maar ik heb nooit een sterke band gekend met de katholieke kerk. De gebedsdiensten hebben me nooit aangesproken. Door andere christelijke godsdiensten te leren kennen leer je ook andere manieren van vieren kennen. En uiteindelijk ook een andere manier van geloven. Ik ben een prille gelovige en ik weet ook niet alles, maar door met andere culturen te spreken, kan ik voor mezelf wel meer ontdekken.'

'Ik heb me in België heel lang alleen gevoeld met mijn geloof. De gelovigen die ik ken, zoals mijn ouders en de mensen in de kerk, zijn van een andere generatie. Het is heel moeilijk als jongere leeftijdgenoten te vinden met wie je op hetzelfde niveau kunt praten. In Taizé heb ik andere Belgische jongeren leren kennen. Ook ben ik zo in contact gekomen met de interdiocesane jeugddienst (IJD).'

'Mijn ouders zijn echte katholieken die iedere zondag naar de kerk gaan en braaf alle opgelegde gebeden aframmelen. Voor hen is naar de kerk gaan een gewoonte. Er zit geen diepgang meer in. Ze zijn met niet veel, de gelovige

Viering op zaterdagavond in Taizé

jongeren. Maar degenen die er zijn, zoeken net die diepgang in hun geloof. Ze geloven niet uit gewoonte, maar kiezen bewust voor hun geloof.'

Vergeving

Op 16 augustus 2005 werd tijdens het avondgebed Frère Roger, stichter van de oecumenische Taizé-gemeenschap, doodgestoken. Deze gebeurtenis liet bij vele jonge gelovigen een diepe indruk na. 'Op het moment van de dood van Frère Roger waren we op vakantie met de familie. Mijn zus kwam de kamer binnen en vertelde het nieuws. Ik schrok niet zozeer, omdat Frère Roger reeds oud was. Het was vooral de manier waarop hij stierf, die iedereen zo diep geraakt heeft. Er was onbegrip. Toen we zagen hoe de gemeenschap zelf ermee omging, raakte dat me nog meer. Op de begrafenis werd de vrouw die verantwoordelijk is voor zijn dood, vergiffenis geschonken. Het was zeer belangrijk te zien hoe mooi vergeving wel kan zijn.'

Muzikale kracht

Taizé en muziek zijn twee onlosmakelijk verbonden componenten. In het leven van Elke neemt muziek ook een prominente plaats in. Ze volgt een klassieke zangopleiding. Juist ook daarom oefent Taizé een grote aantrekkings-

kracht op haar uit. 'Zingen is bidden. Ik heb altijd graag gezongen. En zingen voor God heeft nog dat extraatje meer. Wanneer je met vijfduizend mensen in een kerk zit, en iedereen zingt mee, of ze nu kunnen zingen of niet, dan voel je die kracht. Een Taizé-viering is opgebouwd rondom muziek. De speciale gezangen uit Taizé zijn korte verzen die gemakkelijk te onthouden zijn. Het zijn korte melodieën die telkens herhaald worden. Een soort mantra's. Dat is heel rustgevend, waardoor je echt in gebed kunt komen.'
Elke organiseert zelf ook Taizé-gebedsmomenten. 'In Aarschot komen we eenmaal per maand samen voor een Taizé-gebed. Het idee dergelijke momenten te organiseren kwam door de reizen naar Taizé. Er zijn nog enkele andere plaatsen in België waar men gebedsmomenten houdt, maar in deze regio is er bijna geen aanbod rondom geloof. Aan de hand van deze bijeenkomsten willen we vooral de jongeren uit de streek aanspreken. We kijken dan ook vol verwachting uit naar ieder gebedsmoment. Er komen mensen uit de streek en uit de parochie naartoe, meestal ouderen, die het geweldig vinden dat er jongeren in hun kerk zitten. Daarnaast komen ook veel vrienden uit het hele land mee bidden. Maar het blijft moeilijk de jongeren uit de regio zelf te bereiken.'
De muziek van Taizé draagt Elke dagelijks in zich. Ook op persoonlijk vlak hebben de vele Taizé-reizen haar veranderd en gevormd. 'Sinds ik als overtuigd gelovige naar Taizé ga, leg ik veel gemakkelijker sociale contacten. Je ontmoet er heel wat mensen die volledig anders zijn. Soms denken we in België dat Vlamingen en Walen hemelsbreed van elkaar verschillen, maar in Taizé zie je pas hoeveel verschillende mensen er op de wereld zijn. Daar ben ik trouwens gewoon Belg. Ik stap op anderen af met een open hart en een open geest. Ik wil mensen leren kennen zoals ze zijn, zonder vooroordelen. En dat probeer ik ook in het dagelijks leven. Bij een ruzie probeer ik steeds beide kanten van het verhaal aan te horen.'

Pelgrimage naar Brussel

De gebeden van de Belgische jonge gelovigen worden eindelijk verhoord. De Pelgrimage van vertrouwen komt naar Brussel van 29 december 2008 tot 2 januari 2009. Ook Elke kijkt vol ongeduld uit naar dit grote evenement. 'Het is fantastisch dat de pelgrimage naar Brussel komt. Al jaren vragen de jongeren daarom, en uiteindelijk heeft de kerk in België de broeders van Taizé uitgenodigd. Als het op de juiste manier wordt aangepakt en begeleid, kan dit veel betekenen voor de jongerenpastoraal in België. Het evenement zal zeker aandacht in de media krijgen. Op die manier kunnen jongeren die er nog niets over weten, maar die wel geïnteresseerd zijn, hun weg vinden naar andere gelovige jongeren.'

De betekenis van de pelgrimage wordt door iedere jonge gelovige op een persoonlijke manier ingevuld. 'Vertrouwen is heel belangrijk in de wereld. Wanneer je in Taizé bent, is het evident vertrouwen te hebben in elkaar, in de samenleving. Daar hangt een speciale sfeer van vertrouwen en van liefde. Daar voel je de aanwezigheid van God. Maar wanneer je weer in de grote wereld staat, en zeker in de steden, is het moeilijk te voelen dat er nog liefde bestaat. Het idee van Frère Roger was die liefde naar de steden te brengen, dat vertrouwen uit te dragen en niet alleen in Taizé te houden. Dit vind ik een belangrijke betekenis van de Pelgrimage van vertrouwen.'
Sinds de Europese jongerenontmoeting in Zagreb (2006-2007) zijn er 'vriendschaps-iconen' onderweg in alle landen die in Zagreb aanwezig waren. In België draagt Elke de verantwoordelijkheid voor de icoon. 'De bedoeling is dat de icoon een pelgrimage maakt door België. Mensen zoeken spontaan contact met me om de icoon uit te nodigen op een gebedsmoment of in een viering. De icoon van de vriendschap heeft al een hele weg afgelegd.'

Herontmoeten van Jezus

In juli is Elke voor langere tijd vertrokken naar Taizé. Daar helpt ze met de voorbereidingen van de pelgrimage, een uitdagende taak. 'We verwachten ongeveer veertigduizend jongeren. De opzet van de pelgrimage is dat die jongeren allen in een gastgezin verblijven. Het lukt niet altijd genoeg families te vinden. Dat zal vooral de uitdaging zijn tijdens het hele voorbereidingsproces. Ook de gastparochies moeten voorbereid worden. De grote bijeenkomst zal in Brussel plaatsvinden. Maar al die jongeren zullen in een cirkel van honderd kilometer rondom Brussel te slapen gelegd worden. 's Morgens is er dan een gebedsmoment in een gastparochie.'
Naast de logistieke voorbereiding is er ook behoefte aan innerlijke voorbereiding. 'Het is moeilijk te verwoorden, maar mijn innerlijke voorbereiding is vooral het uitkijken naar de talloze ontmoetingen met anderen. En ook het herontmoeten van Jezus. Uiteindelijk moet deze relatie telkens hernieuwd worden.'
Wanneer de Pelgrimage van vertrouwen achter de rug is, zal Elke misschien tijd hebben om een langere pelgrimage te ondernemen. 'Ik wil ooit te voet naar Santiago gaan. Wandelen, dat heeft toch iets. Onderweg zijn. Rustgevend kun je het niet noemen, maar het zet je wel aan het denken. Door te wandelen heb je tijd om over jezelf en je relatie met anderen en met God na te denken. Dat spreekt me aan.'

— Veerle Borremans is lid van de redactie van TussenRuimte.

* GLOBAL PELGRIM SERVICE

Rechtvaardig in Gods ogen

De Noeroel Islam-moskee in Den Haag organiseert jaarlijks bedevaarten naar Mekka. Al sinds 1992 is imam Feroz Hansildaar, hoofdverantwoordelijke van het intercultureel centrum, de grote initiator daarvan. In een gesprek met hem werd duidelijk hoe de Mekka-bedevaarten ingebed zijn in, en bijdragen aan de geloofsgemeenschap die de Haagse moskee vormt.

Begin jaren zeventig kwamen grote groepen moslims uit Suriname naar Nederland. In de jaren tachtig voegden zich daar ook moslims met andere nationaliteiten bij. Midden jaren tachtig begonnen de moslims in Den Haag, die er al sinds 1975 samenkwamen in een oud schoolgebouw, met het inzamelen van geld voor de bouw van een moskee.

Thuis voelen

'Toen eind jaren tachtig de school afbrandde, besloten we vroegtijdig te beginnen met de bouw van de moskee. Van het begin af aan hebben we ernaar gezocht de moskee zo in te richten dat de verschillende nationaliteiten die er gebruik van maken, zich er thuis kunnen voelen, hun eigen cultuur erin kunnen herkennen. Zo is de kalligrafie Turks, en hebben we voor het vloerkleed in de gebedsruimte rood gekozen, omdat Arabische en Marokkaanse moslims daarvan houden. De verschillende zalen van de moskee doen dienst als culturele ontmoetingsruimten. Oudere Surinamers bijvoorbeeld, die in een isolement terecht dreigen te komen, ontmoeten elkaar hier regelmatig, maar de zalen doen ook dienst als een centrum van dialoog tussen moslims, christenen en hindoes.'

'Er bestaan goede contacten met pastores en de pandit van Den Haag. Daarnaast is er ook veel contact met de burgerlijke gemeente', legt imam Hansildaar uit. Zelf is hij sinds 1992 op vrijwillige basis imam van de moslimgemeenschap in Den Haag. 'We organiseren ook veel rondleidingen in het kader van City Mondial. Die stichting beoogt het ontwikkelen van een zodanige uitstraling van de multiculturele wijken van Den Haag dat ze aantrekkelijk worden voor bezoekers van de stad om er te verblijven. Dat heeft een gunstige werking op de sociale verbanden van de wijk, maar ook op het inkomen van bijvoorbeeld de winkeliers in die wijken. De Noeroel Islam-moskee doet aan dit initatief van harte mee.' Al met al is de moskee ruimschoots ingebed in de sociale en maatschappelijke structuur van Den Haag en draagt zij daaraan wezenlijk bij.

Umra en hadj

Vast onderdeel van het jaarlijkse interculturele programma van de Noeroel Islam-moskee vormen de *umra* en *hadj*. 'De *umra* kun

je zien als een kleine bedevaart, die niet verplicht is', legt imam Hansildaar uit. 'Je kunt die maken als voorbereiding op de *hadj*, maar ook daarna. Velen gaan tijdens de *ramadan* op *umra*, omdat dat een bijzondere zegen schenkt. De *hadj* is éénmaal in het leven voor iedere moslim verplicht. Deze is – naast de geloofsbelijdenis, de rituele gebeden, het geven van aalmoezen en het vasten tijdens *ramadan* – een van de vijf zuilen van de islam.
Wanneer het tijdstip gekomen is om op *hadj* te gaan, hangt af van de vraag of men er genoeg middelen voor heeft en of men er gezond genoeg voor is. Mensen die ziek zijn of niet over voldoende middelen beschikken, zijn niet verplicht te gaan. Op *umra* kun je het hele jaar door gaan, maar de *hadj* dient plaats te vinden in de maand van de *hadj*. Het gaat om de belangrijkste vijf dagen (de achtste tot de twaalfde dag van de *hadj*-maand), die volgens vaste rituelen zijn ingedeeld.'

Innerlijke reiniging

Vanuit de moskee worden bijeenkomsten georganiseerd om mensen innerlijk voor te bereiden op de hadj. 'Maar mensen van wie ik denk dat ze er innerlijk aan toe zijn, benader ik ook wel rechtstreeks', zegt de imam. 'De voorbereiding op de *hadj* is erg belangrijk. Een bedevaart is een proces waarin mensen toegroeien naar contact met God. De innerlijke voorbereiding op die ontmoeting is erg belangrijk. Door het verrichten van gebeden en bijvoorbeeld het onderzoek doen naar welke handelingen men moet verrichten, bereidt men zich innerlijk voor op de eigenlijke bedevaart. Die voorbereiding kan individueel, maar ook in een groep.
Het verrichten van een bedevaart is voor velen een kans om de almachtige God te ontmoeten. Sommige mensen doen er jaren over voordat ze het gevoel hebben innerlijk klaar te zijn voor de *hadj*. Mensen vragen zich af: wat doe ik goed en wat doe ik nog verkeerd? Op *hadj* gaan betekent een proces van innerlijke reiniging. Het is een proces waaraan geen einde komt, omdat innerlijkheid oneindig is. De mate waarin je je innerlijk voorbereidt, is van cruciaal belang. Daarom is voor mij persoonlijk het op *hadj* gaan iedere keer weer anders, omdat je je er iedere keer op een andere manier op voorbereidt.'

Intentie

Op mijn vraag of een bedevaart een pelgrim ook wel eens tegenvalt, zegt de imam: 'Bij een bedevaart draait het om de intentie. Het op pelgrimstocht gaan is een bijzondere gunst die men van godswege mag ervaren. Tijdens deze tocht probeert een pelgrim de intentie waarmee hij is gegaan, te vervullen. Die intentie is voor iedere pelgrim anders, maar leidt uiteindelijk naar het doel dat de pelgrim voor ogen had bij zijn vertrek. De mate van vervulling van deze intentie hangt af van de mate waarin men zich heeft voorbereid op de pelgrimstocht en de band die er bestaat tussen de pelgrim en de almachtige God. Een pelgrimstocht zal positief gewaardeerd worden wanneer iemand ervaart zichzelf volledig aan God te kunnen overgeven in vertrouwen en liefde. Voor zo'n pelgrim zal de bedevaart een prachtig goed zijn!'

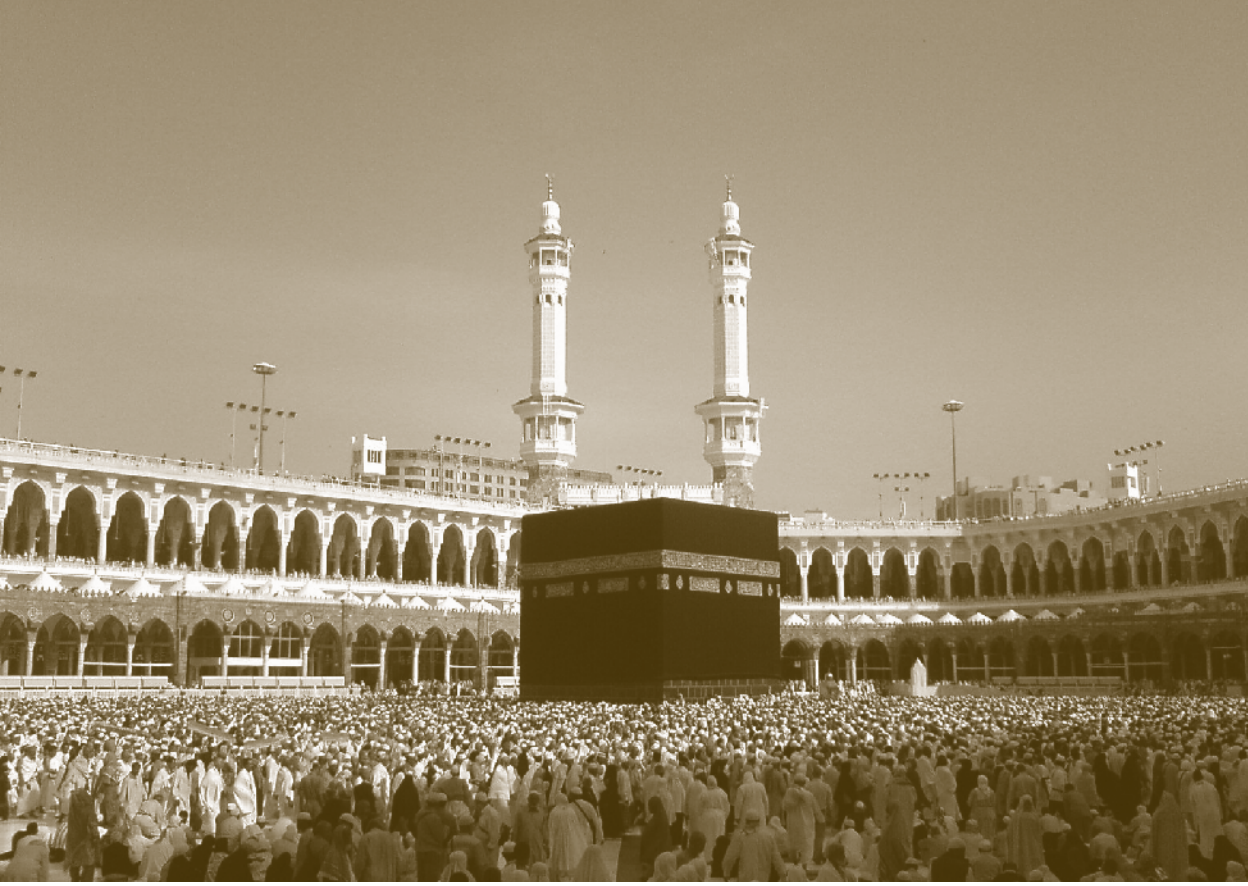

In het wit

Vanuit de Noeroel Islam-moskee wordt twee keer per jaar de *umra* georganiseerd. Er gaan gemiddeld zo'n veertig tot vijftig mensen mee. De *hadj* wordt ieder jaar georganiseerd in de maand van de *hadj*. Meestal gaan er twee of drie begeleiders mee, en afhankelijk van de grootte van de groep wordt deze opgedeeld in twee of drie kleinere groepen. Pelgrims hoeven alleen hun paspoort en het benodigde reisgeld in te leveren bij de moskee; de rest wordt voor hen georganiseerd.

'In de loop van de jaren heb ik natuurlijk overal contacten opgebouwd', zegt de imam. 'Ik ken de reisorganisaties en de hotels. Ik weet wie ik het beste kan aanspreken en hoe ik het beste dingen kan regelen, zodat ze de meeste kans van slagen hebben en de minste tijd in beslag nemen. Die ervaring zet ik graag in voor anderen.'

Voor de aankomst in Mekka dienen pelgrims zich ritueel te reinigen om spiritueel rein te zijn. Op door de profeet Mohammed aangewezen plaatsen worden rituele wassingen verricht, en wordt de dagelijkse kleding omgewisseld voor twee ongenaaide witte doeken die om het middel en over de schouder gedragen moeten worden.

'God kijkt naar het innerlijk van de mens, naar de intentie, niet alleen naar het uiterlijk', zegt de imam. 'De intentie bepaalt de beloning van de daden. In veel culturen heeft het uiterlijke de overhand gekregen. Moslims proberen zichzelf iedere keer in herinnering te roepen dat een mens pas vroom is wanneer hij rechtvaardig is. Het kleden in wit vormt een uitdrukking van de gedachte dat iedereen voor God gelijk is, ongeacht cultuur, kleur, ras of inkomen.'

Vaste rituelen

In Mekka volgt een aantal vaste rituelen, de *tawaaf* en de *sa'i* (beide tevens onderdeel van de *umra*), een overnachting in het tentenkamp Mina, het bezoeken van de vlakte van Arafat en de *jamrah*. Ten slotte volgt het Offerfeest, dat dan niet alleen in Mekka plaatsvindt, maar ook in de rest van de islamitische wereld.

'In het ritueel *tawaaf* lopen de pelgrims onder het bidden van smeekbeden zeven keer om de *Ka'aba* heen. Dat is een eerbewijs aan God en een ritueel van de profeten. Zeven keer is de traditie van de heilige profeet Mohammed, vrede zij met hem', zegt de imam. De *Ka'aba* werd aanvankelijk door Adam gebouwd. Nadat hij door de zondvloed werd verwoest, hebben Ibrahim (Abraham) en zijn zoon Ismail (Ismaël) deze herbouwd. De zwarte steen die onderdeel uitmaakt van de *Ka'aba*, werd door de engel Djibriel (Gabriël) aan de profeet Mohammed geschonken. Deze steen was eerst wit, maar is door de zonden van de mensen zwart geworden.

'Na de *tawaaf* volgt het ritueel *sa'i*. De pelgrims lopen hierin zeven keer heen en weer tussen twee heuvels, zoals Hadjar (Hagar) wanhopig tussen twee heuvels (Safa en Marwah) heen en weer liep op zoek naar water voor zichzelf en haar zoon Ismail toen zij door Ibrahim in de woestijn was achtergelaten. Toen verscheen aan Hadjar de engel Djibriel, die haar wees op een bron die ontsprongen was aan de voeten van Ismail. Die bron werd Zamzam genoemd. Het water uit die bron wordt door de pelgrims gedurende de bedevaart veel gedronken.

Veertig gebeden

Daarna volgt een overnachting in het tentenkamp Mina. Na deze overnachting bezoeken de pelgrims gedurende een dag de vlakte van Arafat, een heilige plek in de woestijn om tot bezinning te komen. Daarna keren de pelgrims terug naar het tentenkamp Mina, waar zij ieder 49 steentjes verzamelen. Die worden gebruikt in de *jamrah*, waarin de duivel zeven keer gestenigd wordt met behulp van steeds zeven stenen. Het omvat de rituele steniging van de duivel die Ibrahim ertoe verleidde geen gehoor te geven aan Gods bevel zijn zoon Ismail te offeren. De plekken waar de duivel aan Ibrahim verscheen, worden gesymboliseerd door drie stenen zuilen.

Ter afsluiting van de *hadj* volgt het Offerfeest. Dit feest gedenkt het feit dat God vlak voordat Ibrahim zijn zoon Ismail wilde offeren, aan Ibrahim een lam gaf om te offeren in plaats van zijn zoon. Het vlees dat geofferd wordt tijdens het feest, wordt grotendeels aan armen uitgedeeld.

Veel pelgrims gaan in combinatie met de *hadj* ook naar Medina. Het is min of meer traditie acht dagen – of, zoals de meeste moslims zeggen, veertig gebeden (vijf gebeden per dag) – op bedevaart te gaan. Met het bezoek aan Medina gaan de pelgrims in op een uitnodiging van de profeet Mohammed om hem in Medina te komen bezoeken. Het is voor de pelgrims alsof zij de profeet in levenden lijve hebben ontmoet.

Respect

Op *hadj* gaan heeft grote betekenis voor de moslim zelf, maar ook voor de familie en de geloofsgemeenschap als geheel. Zeker wan-

neer iemand binnen een familie de eerste is die de hadj heeft volbracht. Er komen dan vragen op als 'Moet ik ook niet gaan?' en 'Ben ik er wel innerlijk klaar voor?' Dat heeft grote impact.
Binnen de geloofsgemeenschap valt iemand die op *hadj* is geweest, veel respect te beurt. Zo iemand wordt *hadjij* genoemd en als een goed mens gezien. *Hadjij* is geen titel, maar het woord drukt wel het respect uit waarmee de geloofsgemeenschap een pelgrim benadert. Ook de pelgrim zelf kijkt met andere ogen naar zichzelf, meer met de ogen van God, zou je kunnen zeggen.

God draagt je!

Op mijn vraag of er ook mensen zijn die het gevoel blijven houden innerlijk niet ver genoeg te zijn om op *hadj* te gaan, niet zuiver genoeg, stelt de imam me een tegenvraag. Daarmee neemt hij me als het ware mee en nodigt hij me uit samen met hem de pelgrimstocht te voltrekken: 'Denk je dat God het resultaat is van een zoekproces? Kijk naar jezelf. Hoe lang zoek je al naar God? Zoals we hier zitten te praten met elkaar, herkennen we in elkaar Gods werking. We voelen zijn aanwezigheid. We zien hem in elkaars ogen.'
De imam kijkt me vragend aan, en ja, ik erken van harte dat dat het geval is.
'Wanneer je daarbij stilstaat, zou je dan niet veeleer moeten erkennen dat je ziel God allang kent. We weten wie hij is. We voelen hem. We zien hem in het gelaat van de ander. We ervaren zijn aanwezigheid in het gesprek dat we voeren. De ziel van de mens komt bij God vandaan. Wanneer hij aanwezig komt, weten we dat innerlijk; we verstaan de tekens. Voor de ontmoeting met God is geen lang zoekproces nodig. God is er voortdurend. We hoeven alleen maar te zeggen dat we hem niet langer willen zoeken, maar gewoon bij hem willen zijn, hem willen ervaren, voelen en zien.
Om allerlei redenen durft de mens die ontmoeting vaak niet aan. Onze traditie noemt dat 'de duivel', maar er zijn vele tradities die dat doen. Daarmee symboliseren we alles wat mensen bij God vandaan wil houden, wat wil voorkomen dat mensen God werkelijk ontmoeten en die ontmoeting ook erkennen. De angst om God werkelijk te ontmoeten komt van de duivel, angst voor de gevolgen, angst voor wat het met een mens kan doen, angst voor wat je in die ontmoeting over jezelf leert en over jezelf tegenkomt. Maar God draagt je!
God is zo veel groter dan wij ons kunnen voorstellen, zo veel groter ook dan de beelden die wij van hem hebben gemaakt, en de regels waarin wij hem hebben vastgelegd. Die dienen om de angst in toom te houden. God beantwoordt daar niet aan. Hij is zo veel groter dan wij ons kunnen denken.
Die God vraagt je hem te ontmoeten, diep in jezelf. Dat is het doel van iedere bedevaart, uiterlijk en innerlijk. Daartoe is iedere mens uitgenodigd, of hij nu moslim, christen of hindoe is.'

— Hanneke Arts-Honselaar is lid van de redactie van *TussenRuimte* en onderhoudt de website *www.spiritueelerfgoed.nl*.

Het pad van de Boeddha

De Boeddha gaf op zijn sterfbed zijn volgelingen de raad een bezoek te brengen aan vier plaatsen: Lumbini (Nepal), Bodhgaya, Sarnath en Kushinagar (India). De route langs deze plaatsen ontwikkelde zich tot de belangrijkste pelgrimsroute van Azië, totdat omstreeks 1200 na Christus het boeddhisme goeddeels uit India verdween en het pad in vergetelheid raakte. Gelukkig was de route op schrift gesteld door de Chinese monniken Faxian en Xuanzang. Maarten Olthof diepte hun verslagen op, reconstrueerde de route en liep het duizend kilometer lange traject in 2003 zelf.

Voor aanvang van de tocht had ik mij in Lumbini, de geboorteplaats van de Boeddha, teruggetrokken om me voor te bereiden. Ik kreeg er belangrijke adviezen van Tatsumo Sato, een Japanse monnik die ik leerde kennen tijdens mijn verblijf in het klooster van de *Vishwa Shanti-stupa*, een op de crematiestoepa van de Boeddha gebaseerde stoepa voor de wereldvrede.
Tatsumo, die zelf veel pelgrimsroutes had gelopen, moedigde mij aan mijn voorgenomen tocht te gaan maken.
Sommige van zijn adviezen lijken open deuren, maar ze zijn voor mij beslis-

Ik liet Indiase kleding maken
enliet mijn bergschoenen voor wat ze waren.
Ik besloot sandalen te dragen

send geweest: 'Ga zonder angst! Als je angstig bent, zul je anderen angst aanjagen. Zorg dat je er eenvoudig uitziet.' Ik liet Indiase kleding maken en liet mijn bergschoenen voor wat ze waren. Ik besloot sandalen te dragen: een uitkomst bij het oversteken van stroompjes en rivieren. 'Neem de dag zoals hij komt', zei hij ook, en: 'Eet als er eten is, en vast als het er niet is. Wees bereid overal te slapen.' Daarbij raadde hij mij wel aan tempels op te zoeken. 'Tempels zijn altijd veilig, ongeacht de religie. Net als *ashrams*, kloosters en *dharamsala's*.' Mijn plan was naar Bodhgaya te reizen en van daar terug te lopen naar Lumbini.

Onderweg

Onderweg, in Rajgir en Vaishali, kwam ik opnieuw *Vishwa Shanti-stupa's* tegen. Van deze *World Peace-stupa's* zijn er over de hele wereld meer dan zeventig gebouwd. Elke dag bidt men er voor de wereldvrede en reciteert men langdurig de op de Lotus-*soetra* gebaseerde mantra *Na mu myo ho ren ge kyo*. Nichidatsu Fujii, de Japanse stichter van deze stoepa's, woonde lange tijd in India, en had een hechte vriendschap met Gandhi. Fujii reciteerde de mantra toen hij met Gandhi liep voor geweldloosheid en een vreedzaam onafhankelijkheidsstreven in India. Gandhi nam de mantra op als onderdeel van de dagelijkse gebeden in zijn *ashram*.

Lopen voor de wereldvrede

Vanaf het begin had ik de tocht in mijn hart opgedragen aan de vrede. Om mijn geest tijdens de tocht te focussen zou ik 's morgens en 's middags tijdens het lopen de mantra hardop reciteren. In Nepal, het land waar ik jaarlijks met groepen kom, woedde in 2003 een bloedige strijd tussen maoïsten en de overheid. Hierdoor lag het voor de hand allereerst voor de vrede in Nepal te lopen. De intentie om dit te doen is, denk ik, het belangrijkste. Onverwachts was er echter een gelegenheid om de intentie kenbaar te maken.

Vlak voor mijn vertrek ontving Stichting Vajra, de stichting waarmee ik ontwikkelingsprojecten in Nepal uitvoer, een onderscheiding voor onze projecten. Tijdens de uitreiking in het congrescentrum van Kathmandu kreeg ik het woord. Maar wat moest ik zeggen in een land dat door een burgeroorlog wordt verscheurd? Liever droeg ik de prijs op aan de vrede in Nepal, evenals mijn ophanden zijnde voettocht. Wat is immers de zin van ontwikkelingswerk als er geen vrede is? Later bleek dat mijn toespraak integraal op de televisie was uitgezonden.

De route

Mensen in Indiase dorpen zijn vertrouwd met een gebied van hooguit een paar kilometer rondom hun dorp en zeker niet met de lange route van duizend kilometer die ik wilde gaan lopen. Ik kon dus aan niemand de weg vragen. Ik had verscheidene aanbevelingsbrieven bij me, onder meer van de Indiase overheid. Ik had moeten beloven dat ik voor noodgevallen altijd een tolk bij me zou hebben. Maar dat was makkelijker gezegd dan gedaan. Vind maar eens een tolk die de motivatie kan opbrengen om voor dit doel te gaan lopen en die dit ook fysiek aankan. Vooral dit laatste bleek een probleem te zijn. De eerste week had ik bijna iedere dag een andere tolk die met me meeliep. Vaak moest ik 's avonds hun blaren verzorgen, knieën omzwachtelen en pijnstillers uitdelen. De volgende morgen was de tolk dan onaangekondigd verdwenen ... Onderweg ontbrandden er heel wat discussies tussen hen en dorpelingen, hun landgenoten, die een buitenlander met volgens hen onhaalbare wandelplannen zagen arriveren: 'Jullie kunnen hier werkelijk niet verder. Hier liggen alleen rijstvelden, en verderop is de rivier. Je moet terug naar de grote weg!',

De eerste week had ik bijna iedere dag een andere tolk die met me meeliep. Vaak moest ik 's avonds hun blaren verzorgen

luidde vaak het goedbedoelde advies van de streekbewoners. Het enige wat dan hielp, was mijn resolute opmerking dat ik toch zo wilde lopen. Anders had ik alleen maar asfalt en veel vrachtwagens gezien en geroken ...

De Ganges

Een week lang liep ik zo langs de oevers van de Ganges. Hier trekt het leven in heel zijn bonte verscheidenheid aan je voorbij. In het water zag ik de zeldzame Ganges-dolfijn. 's Morgens vroeg zag ik het rituele baden, overdag de

bruidsstoeten met oorverdovende muziek en 's avonds de lichtoffers op het water. Voor zover ik nog niet van de vergankelijkheid der dingen overtuigd was, werd mij die langs de Ganges wel duidelijk. Van heinde en verre voert men er doden aan voor een crematie aan de rivieroever.
Een van de vraagstukken waarop ik bij mijn routeplanning stuitte, was de vraag waar indertijd een geschikte plaats moet zijn geweest om de brede Ganges over te steken. Bij bestudering van de kaart viel mijn oog op een eiland midden in deze rivier. De Ganges stroomt eromheen in twee diepe maar smalle geulen, die gemakkelijk met een bootje kunnen worden genomen. Aan de

Contact met een pelgrim betekent voor velen in India en Nepal een aanraking met het goddelijke

overzijde aangekomen werd ik verrast door een groep prachtige oude Boeddha-beelden, vermoedelijk uit het begin van onze jaartelling. Voor de streekbewoners is er echter geen twijfel mogelijk: dit zijn de beelden van hun hindoegoden. Sommige hebben zelfs de naam van een godin gekregen, zoals Roechmini. Overigens moeten we beseffen dat de Boeddha voor hindoes een incarnatie is van de god Vishnu. Vanuit hun visie hebben de streekbewoners dus gelijk. Het boeddhisme is weliswaar een reactie op het hindoeïsme, maar het is er tevens diep in geworteld. Interessant was in dat verband mijn discussie met een hindoe die aan de universiteit van Nalanda boeddhisme had gestudeerd. Hij betoogde: 'De vier edele waarheden, het achtvoudig pad: glashelder. In feite bevat de boeddhistische leer het hindoeïsme in een notendop. Maar het blijft hindoeïsme!'

God als pelgrim

Contact met een pelgrim betekent voor velen in India en Nepal een aanraking met het goddelijke. Een pelgrim herinnert gelovigen aan de tocht die zij ooit zelf hebben gemaakt of die zij nog hopen te gaan maken. Het vervult een gastheer met respect wanneer hij het doel verneemt dat zo'n pelgrimerende gast zich gesteld heeft. Ik heb dat zelf ook zo ervaren. Soms kwam men vragen of men naast mijn tent thee voor mij mocht maken. Vaak was ik bij een familie te gast. Ik overnachtte eens bij een gezin en probeerde hun duidelijk te maken hoe erkentelijk ik was voor hun goede zorgen. Een goedmoedig hoongelach van de gastheer vulde de ruimte. De jongste zoon, die verrassend goed Engels sprak, moest eraan te pas komen om het misverstand op te hel-

deren. Niet *ik* moest dankbaar zijn, *zij* moesten dankbaar zijn. Pelgrims zijn immers door God gezonden. 'Als een pelgrim je dorp bezoekt, heeft het dorp bezoek van God. Besluit die pelgrim ook nog eens in je huis te overnachten, dan wordt het gezin door God bezocht. En dat brengt geluk.' Zo zat de ruimte dus vol dankbare mensen.

Oud pelgrimspad

De plaatsen waar de Boeddha verbleef, hadden vanaf het begin van onze jaartelling een aanzuigende werking op boeddhisten uit geheel Azië. Vanaf de vijfde eeuw werd ook de befaamde universiteit van Nalanda, nabij Bodhgaya, een gewild reisdoel. Menige monnik nam het risico van een pelgrimstocht naar deze plaatsen, ondanks de grote gevaren die aan een tocht naar India verbonden waren. Velen kwamen om in de hitte van woestijnen, in de koude van de Himalaya of in het water van rivieren. Ze werden ziek of werden gevangengenomen door lokale heersers of vermoord door bandieten.
In de dertiende eeuw verdween het boeddhisme volledig uit het grootste gedeelte van India. Zelfs de ooit zo belangrijke vier pelgrimsplaatsen leken daarna van de aardbodem te zijn weggevaagd.

Opmerkelijk

De verslagen die de Chinese monniken Faxian en Xuanzang hebben nagelaten, vormen ook nu nog de grootste bron van gegevens over het vroegere India en over de wijze waarop het boeddhisme toen werd beleefd.
Een opmerkelijk fragment van Faxian verhaalt over boeddhistische principes die tijdens zijn reis in de vijfde eeuw nog doorwerkten:

> *Ingezetenen zijn rijk en welvarend en wedijveren met elkaar in het beoefenen van liefdadigheid en rechtschapenheid. (...) Alle armen en verschoppelingen in dit land, weeskinderen, weduwen en weduwnaars, kinderloze mannen, verminkten en kreupelen, al degenen met ziekten, zij gaan naar ziekenhuizen en ontvangen er vele soorten hulp.*

Maar alles komt en gaat: armoede verdwijnt en maakt plaats voor rijkdom, en daarna volgt er weer armoede. Ook hierin zien we de leer van de Boeddha weerspiegeld. Zo is het een bizarre constatering dat de straatarme, rechteloze staat die Bihar nu is, vroeger de plaats is geweest waar de Boeddha tot verlichting is gekomen.

In de negentiende eeuw was de Brit Alexander Cunningham, hoofd van de

Archeologische Dienst in New Delhi, degene die de geschriften van de Chinese monniken als leidraad nam voor zijn archeologische zoektocht naar boeddhistische monumenten. Door de gedetailleerde informatie vond hij het spoor terug naar vele plaatsen die in de vergetelheid waren geraakt en die een belangrijke rol in het leven van de Boeddha gespeeld hadden.
Deze plaatsen zijn nu als het ware boeddhistische eilandjes in een zee van hindoeïsme en islam. Het is goed te beseffen dat de Boeddha zich indertijd ook in een oceaan van hindoeïsme bewoog. In die zin is er niet veel veranderd.

Het is goed te beseffen dat de Boeddha zich indertijd ook in een oceaan van hindoeïsme bewoog

Ook in andere opzichten is er weinig veranderd in de dorpjes waar je doorheen loopt. De ploegen zijn er nog steeds van hout, en de hutjes kunnen niet eenvoudiger. Voor het transport worden nog steeds ossenwagens met houten wielen gebruikt. Ook de Boeddha moet zich hierin hebben verplaatst. Tegenwoordig zeggen we dat de mensen er 'onder de armoedegrens leven'. Dat leven ze al vele generaties, en waarschijnlijk was dat ook het geval in de tijd van de Boeddha.

Archeologische monumenten

Na het ontslapen van de Boeddha werden zijn as, de sintels en de urn over tien stoepa's verdeeld. In Rajgir bezocht ik op een verlaten plek een van deze stoepa's, een door Cunningham geïdentificeerd bouwwerk dat waarschijnlijk nog relieken van de Boeddha bevat. Zelfs een plaatselijke gids bleek hiervan niet op de hoogte.
Keizer Asoka, die drie eeuwen na de Boeddha leefde en van het boeddhisme de hoofdgodsdienst van India maakte, verdeelde volgens Faxian en Xuanzang de inhoud van de tien oorspronkelijke stoepa's over 84.000 stoepa's. Een feit is dat er tijdens het leven van Asoka in geheel India stoepa's verrezen.
Op mijn voettocht door de platte Gangesvlakte passeerde ik een dorp waarin ik de contouren van zo'n stoepa meende te herkennen. Bij nadere waarneming zag ik uit de berg op verschillende plaatsen duidelijk de oude bakstenen steken waarmee de oorspronkelijke grafheuvel bedekt moet zijn geweest, zoals ik dat op veel andere plaatsen had gezien. De plaatselijke bewo-

ners wisten echter beter: hier had het paleis van een belangrijke maharadja gestaan. De stenen hadden volgens hen een bijzondere kracht. Als iemand het in zijn hoofd haalde een steen mee naar huis te nemen, werd dat huis steevast door een akelige gebeurtenis getroffen. Waarschijnlijk was dit de reden waarom de stoepa nog onaangetast was. Zo zijn er in India veel plaatsen te vinden die in de vergetelheid zijn geraakt, maar die bij meer bekendheid door boeddhisten als een heilige plaats zouden worden beschouwd.

Opdracht

Terug in Lumbini werd ik ontvangen door mijn vriend de archeoloog Basantha Bidhari. '*Congratulations!*', zei hij geestdriftig, maar hij voegde eraan toe: '*Don't keep this experience for yourself!*' Daarmee was zijn gelukwens een opdracht geworden die mij nog lang zal bezighouden. Het is als een cadeau dat je ontvangt om door te geven. Als ik echter een bijdrage kan leveren aan het herleven van deze oude pelgrimsroute, vind ik dat bijzonder.
Het grootste gedeelte van de tocht voltrekt zich in een omgeving die wordt gekenmerkt door de cultuur en de riten van het hindoeïsme. Dat maakte mij duidelijk waartegen de Boeddha zich afzette. Water- en vuuroffers worden er nog steeds gebracht, zonden worden nog steeds uit het lichaam in de Ganges weggespoeld, het kastenstelsel bestaat onverminderd, de macht van de brahmanen is er nog steeds.
In Bodhgaya staat een uitspraak van de Boeddha die tot op de dag van vandaag revolutionair is: 'Je kunt alleen brahmaan zijn door je daden, niet door je geboorte.' We weten dat de Boeddha op zijn tachtigste jaar een natuurlijke

Je kunt alleen brahmaan zijn door je daden, niet door je geboorte

dood gestorven is. Het blijft verwonderlijk dat hij zijn revolutionaire boodschap vijfenveertig jaar heeft kunnen uitdragen zonder dat hij gekruisigd is.

— Maarten Olthof is ecoloog en zen-student bij Nico Tydeman. Hij is voorzitter van Stichting Vajra voor ontwikkelingswerk in Nepal (*www.vajra.nl*), geeft lezingen en organiseert reizen naar boeddhistische pelgrimsplaatsen (*www.snp.nl/boeddha).*
In het najaar van 2008 verschijnt bij Ten Have zijn boek *Lopen in het spoor van de Boeddha*.

TR

De weg zegt de reiziger niet wat hem wacht

Op weg zijn, maar niet weten waarnaartoe. Op de vlucht misschien, zonder te weten waar je uitkomt. Thuisblijven is geen optie. Een innerlijke drang zet je op weg. Of is het een droom? Gaandeweg kom je tot inzicht, gaandeweg wordt je pad verlicht en loop je lichtvoetig verder. In het donker van de nacht weet je je geborgen onder een hemel van sterren; zij schijnen als een lamp voor je voeten, als een licht op je pad. Soms loopt de weg dood, letterlijk.
Deze afbeelding is gemaakt in Rwanda, in 1992. Meisjes werkten eraan in het *Atelier de Tableaux et Tissus*. De woorden 'Inzira ntibwira umugenzi' (de weg zegt de reiziger niet wat hem wacht) zijn voor hen bekende woorden. De woorden komen uit hun eigen taal en hebben hun leven tot dan toe begeleid. De meisjes worden kunstenaars en verdienen geld om de armoede het hoofd te kunnen bieden. Zo kunnen ze een toekomst opbouwen.
Nog geen twee jaar later loopt de weg dood, en is de genocide een feit. Een spreekwoord wordt waarheid.

— Berend Borger is theoloog en werkt als predikant (PKN) in Amersfoort. Hij heeft onder meer gestudeerd in Atlanta (USA) en gewerkt als docent in Kameroen (Afrika).

Prijsvraag ‘God Adonai Allah’

In het najaar van 2007 begon de Katholieke Bijbelstichting (KBS) een project ter bevordering van de interreligieuze dialoog rondom een van haar uitgaven: *God Adonai Allah*. Onder deze titel verscheen een boek waarin antwoord wordt gegeven op vragen van kinderen over de manier van geloven van joden, christenen en moslims. Het boek werd bij verschijning door monseigneur Muskens aangeboden aan minister van onderwijs Maria van der Hoeven. De uitgave kreeg een vervolg in een scholen-

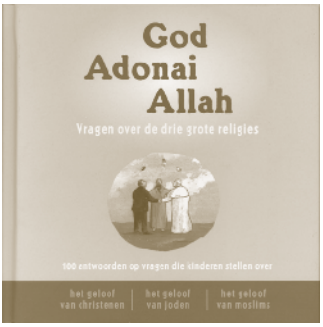

project: een lespakket en een website met interviewfilmpjes voor de groepen 7 en 8 van het basisonderwijs en voor brugklassen en tweede klassen van het voortgezet onderwijs. Maar liefst vijftienhonderd scholen bestelden het lespakket. Een scholenprijsvraag was de volgende stap. Het Wessel Gansfortcollege (Groningen) won een boekenpakketprijs met het organiseren van een zogenoemde Jacob Soetendorp-lezing. Rabbijn Awraham Soetendorp, dominee Timo Meijlink en imam Abdulwahid van Bommel werden als gastsprekers uitgenodigd. De drie werden aan de tand gevoeld met vragen uit het boek *God Adonai Allah* en met vragen van de leerlingen zelf.
Zie voor meer informatie *www.gaa.bijbel.net*.

— Dineke Spee

Kerkplanting en vernieuwing

‘Voor het eerst sinds eeuwen vormen christenen een minderheid in de samenleving. Zij staan in de overgang naar een postchristelijk tijdperk voor onvermoede kansen, waarin wij maar gewoon weer de bijbelverhalen moeten vertellen aan wie er nog nooit van hebben gehoord. In de marginaliteit moeten wij de ‘radicale Jezus’ opnieuw ontdekken.’ Dit zei de Brit Stuart Murray tijdens een drukbezochte studiedag, eind mei in Utrecht, over missionaire samenwerking tussen oude en nieuwe kerken. Murray, volgens velen de Europese specialist, verwoordde zijn visie op *church planting* voor een publiek van kerkplanters en pioniers, beleidsmakers en gemeenteadviseurs, predikanten en studenten. In oecumenische verscheidenheid lijkt men elkaar in onverwachte eensgezindheid te vinden ten aanzien van deze thematiek die pas recentelijk op de missionaire agenda staat.
Murray voerde een pleidooi voor een *mixed economy*: een groeiende bereidheid van bestaande kerken en nieuwe missionaire initiatieven als kerkplanting om van elkaar te leren en samen de missie van de kerk te dienen. Op het niveau van de afzonder-

lijke gemeente kan dit bijdragen aan de noodzakelijke omslag van 'overlevingsstrategie' naar 'zending'. Op het niveau van kerkverbanden vraagt dit om beleidsmatige ruimte voor het naast elkaar bestaan van oudere kerken en *fresh expressions* van de christelijke gemeente en het stimuleren van wederzijdse beïnvloeding. Daarvoor is het nodig 'tweetalig' te zijn: voor hen die de kerk kennen en voor hen die de kerk niet kennen. Prof. dr. Mechteld Jansen, protestants hoogleraar missiologie, nuanceerde het verhaal van Murray. Zij wees op het kabinet in Nederland, waarvan twee christelijke partijen deel uitmaken, het bestaan van christelijke omroepen en de toenemende vraag van onkerkelijke mensen naar christelijk onderwijs. Nieuwe, experimentele vormen van kerkzijn hebben volgens Mechteld Jansen in de geschiedenis bewezen altijd het voortouw te nemen door creatief in te spelen op nieuwe ontwikkelingen. Maar behalve innovatieve ideeën is ook een doordachte theologie nodig. 'Zo hoort 'vergeving' niet bij de taal van nu, maar wel bij het centrum van de theologie. En gehoorzaamheid aan het rijk van God ligt mensen in deze tijd niet. Ik denk dat Jezus heel wat tegendraadser was in zijn cultuur dan wij willen, en dan veel *emerging churches* zijn.'

— Wout van Laar

Veertig jaar Raad van Kerken

'Projecten spreken jongeren meer aan dan structuren.' Aldus Henk van Hout in zijn bijdrage 'Uitdagingen voor de oecumene in de eenentwintigste eeuw' aan het symposium ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Raad van Kerken in Nederland. Daarom wil men inzoomen op de leeftijdsgroep tussen de twintig en vijfendertig jaar. Een eerste aanzet daartoe is dat men jongeren zal benaderen om zich als ambassadeurs voor de oecumene beschikbaar te stellen. Hun taak zal zijn de Raad van Kerken een jaar lang kritisch te volgen en hetzelfde te doen in de eigen kerk op het punt van oecumenisch elan.
Bij een rondblik in de goedgevulde Utrechtse Jacobikerk blijkt er een grijs waas om de hoofden te zien. Hiermee is niets ten nadele van de feestgangers gezegd, maar wel iets over de uitdaging van deze ambitie. Marloes Keller, afgevaardigde van de PKN in het Centraal Comité van de Wereldraad van Kerken, uitgenodigd om de 'visie van een nieuwe generatie op de oecumene' van aanzetten te voorzien, plaatste dan ook meteen een kritische noot: 'Noem deze groep niet de nieuwe generatie, alsof de vernieuwing daarvandaan moet komen. Noem ons vooral niet de toekomst van de kerk. Daarmee is het alsof het gesprek niet nu, maar in de toekomst gevoerd zal worden.'
Het geheel van de dag had een hoog reüniegehalte. De oecumenische idealisten, de vrouwen en mannen van het

eerste uur en nu, begroetten elkaar enthousiast, knikten blij bij het opsommen van de bereikte doelen (dooperkenning, oecumenische bijbelvertaling, gezamenlijke diaconale inspanningen, liturgische kruisbestuiving, inclusief denken, oog voor maatschappelijke gerechtigheid en lofprijzing) en reageerden op de stellingen naar aanleiding van de toespraken.
Het lijkt me dat de deelnemende kerken nog steeds niet echt duidelijk hebben wat zij bedoelen met 'de eenheid van de kerk'. Henk van Hout troostte de mensen die lijden aan oecumenisch ongeduld, met de (bijna tot cliché geworden) woorden dat de kathedralen in de middeleeuwen ook niet in enkele jaren zijn gebouwd. Vorm geven aan oecumenische verbondenheid, hoe bescheiden ook, is een zaak van hier en nu, van vandaag en morgen. Wij kunnen misschien iets leren van prinses Maxima die omstreeks vier uur in de middag het eerste exemplaar in ontvangst nam van de gedenkbundel *Waakvlam van de Geest* en die aan het begin van de avond al weer op de tribune van het stadion in Bazel zat. De manier van naar de toekomst kijken, verwoord door Ineke Bakker – 'Laten we uitzien naar wat de Geest voor ons in petto heeft' – inspireert de kerken meer. Het zijn niet alleen jongeren, die meer aangesproken worden door projecten dan door structuren. 'Oecumenisch' staat voor betrokken zijn op de bewoonde wereld, dichtbij en veraf.
Een ontspannen viering sloot het officiële gedeelte van de dag af. Voor een volgende viering geef ik de suggestie mee om de kerkelijke 'hoogwaardigheidsbekleders in vol ornaat' voor een keer te vervangen door 'gewone' parochianen en gemeenteleden.

— Ties J. Prins

Vanaf heden is de maandelijkse e-flits gratis te verkrijgen via *www.raadvankerken.nl*. De papieren nieuwsuitgave 'Oecumenisch Bulletin' blijft drie keer per jaar verschijnen.

Interreligieuze Werkplaats fors uitgebreid

Dankzij een forse subsidie is de Interreligieuze Werkplaats fors uitgebreid. De werkplaats is de bestbezochte interreligieuze website van Nederland. Nieuw zijn een vacaturebank voor betaalde en onbetaalde vacatures op het brede terrein van religie, dialoog en samenleving en een wekelijkse column van een bekende Nederlander die de lezer uitdaagt. Op alle nieuwsberichten en columns kan nu gereageerd worden. De toegang tot de *Wegwijzer*, met gegevens van honderden organisaties en personen op interreligieus gebied, is aanzienlijk verbeterd. Iedere week is er op de site wel een interessante activiteit of tip te vinden. Het geheel wordt aantrekkelijk gemaakt door goed beeldmateriaal, onder meer in samenwerking met *Trouw*, *VolZin* en de Vrije Universiteit. Zie *www.interreligieuze-werkplaats.nl*.

— Dineke Spee

Honderd jaar Wereldzendingsconfrentie

In 2010 zal op meer dan een plaats worden gevierd dat een eeuw geleden in het Schotse Edinburgh de eerste Wereldzendingsconferentie werd gehouden. Deze conferentie leidde tot de vorming van de Internationale Zendingsraad en landelijke zendingsraden als de NZR, en wordt wel gezien als het beginpunt van de oecumenische beweging. De voorbereidingen zijn in volle gang. Ook de evangelicalen hebben iets met 'Edinburgh 2010'. Zij richten zich ter herdenking op 'Kaapstad 2010'. De Wereldraad van Kerken bereidt (via CWME) een wereldwijde zendingsconferentie voor (eind 2011) die wil voortborduren op de resultaten van Edinburgh 2010. Pogingen om *evangelicals* en *ecumenicals* in de viering van het eeuwfeest bij elkaar te brengen verlopen vooralsnog moeizaam.

— Wout van Laar

Dertigste Missie-/Zendingskalender

De dertigste Missie-/Zendingskalender is uit en komt uit Latijns-Amerika. De lokale gemeenschappen in dat werelddeel willen graag serieus genomen worden, niet alleen in de samenleving, maar ook in de kerken; niet alleen in de politiek, maar ook in hun cultureel erfgoed. Tegelijkertijd is er sprake van een spannende wisselwerking tussen indiaans en Afro-Amerikaans cultuurgoed en christelijk geloof. Soms leidt dit tot verrassende vormen van samensmelting. *Mestizaje* wordt dit fenomeen genoemd. Het breekt met een westerse wijze van denken die rationaliseert en aarde en hemel uit elkaar

rukt. Geloof, cultuur en tradities weten gewone Latijns-Amerikaanse mensen vaak op een verrassende manier te verbinden. Zij herinneren ons eraan dat God een Vader is van alle mensen, van welke kleur dan ook. Ze spreken van *Jesús Liberador*, die mensen nog steeds bevrijdt uit alles wat hen vasthoudt in onderdrukking en zonde. In het werk van de Colombiaanse schilder Jafeth Gómez en de kunstenaarsbeweging Teoartistica vormen die thema's zelfs meer dan een bron van inspiratie. *Mestizaje* heeft met geloof en met God te maken, vinden zij. *Mestizaje* houdt oecumene in en dialoog.

De kalender is vanaf september te koop voor € 6,50 exclusief verzendkosten. Zie *www.missiezendingskalender.nl*.

— Mari-Joke Veenboer

Judith Frisman en Staf Hellemans (redactie), *Het christendom en de wereldreligies. Dialoog en confrontatie, Van Gruting, 2008*, ISBN 978 90 75879 469, 239 bladzijden, € 26,50

De bundel *Het christendom en de wereldreligies* behandelt een actueel thema: de confrontatie en dialoog tussen religies. Het boek is ontstaan vanuit de Master Wereldreligies en confrontatie en dialoog, opgezet aan de Katholieke Universiteit Utrecht, nu Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg. Centraal staan vier artikelen die de ontmoeting tussen christendom en respectievelijk jodendom (Frishman), islam (Steenbrink), hindoeïsme (Bakker) en boeddhisme (Anbeek) behandelen. Deze artikelen worden voorafgegaan door vier inleidende bijdragen. Hellemans zoekt als godsdienstsocioloog naar een antwoord op de vraag waarom bij conflicten religies nooit ver weg zijn en waagt zich aan een prognose voor de toekomst. Hintersteiner geeft een beschrijving en achtergrond van de comparatieve theologie, de 'theologisch bewuste bestudering van andere religies'. Goris en Houtepen geven een overzicht van de posities die respectievelijk in het katholicisme en het protestantisme zijn ingenomen in relatie tot de andere godsdiensten. Poorthuis behandelt de kernvraag: in hoeverre kan mystiek helpen bij de toenadering tussen de godsdiensten? Verrassend is dat hij mystiek niet beschouwt als relativering, maar juist als pleidooi voor de betekenis van de eigen religie, ook in haar eigen rituele en ethische gestalte. Theo de Wit ten slotte reflecteert op de relatie tussen religie en politiek en onderwerpt het model van de Franse *laicité* aan een analyse. Is zij onze toekomst of Frankrijks verleden? Het zijn vrijwel allemaal boeiende bijdragen om te lezen,en de verscheidenheid aan perspectieven maakt het een zeer leerzaam en bij wijle zelfs inspirerend boek. Lees als protestant vooral de bijdrage van katholiek theoloog Anton Houtepen over de reformatorische theologie.

— Martijn van Laar

Drs. W.M. van Laar is theoloog en missionair werker met bijzondere aandacht voor de christelijke-islamitische dialoog vanuit de PKN-gemeente Rotterdam-Delfshaven.

Mujiburrahman, *Feeling threatened. Muslim-Christian Relations in Indonesia's New Order*, ISIM Leiden / Amsterdam University Press, 2006, 425 bladzijden, ISBN 978 90 5356 938 2, € 51,00

In 2006 verscheen een interessante studie over de verhouding tussen moslims en christenen in Indonesië, geschreven door een Indonesische moslim. Meestal zijn het christenen, die over dit onderwerp publiceren.
Toen Soeharto aantrad, zagen moslims en christenen elkaar als bondgenoten in de strijd tegen de communisten, die in 1965 en 1966 met veel geweld van het toneel verdreven werden. Maar in de loop van de jaren daarna groeiden zij steeds meer uit elkaar en waren zij van tijd tot tijd zelfs felle tegenstanders van elkaar. Mujiburrahman schildert de verhouding tussen moslims en christenen aan de hand van vijf problemen waarover in het tijdperk van de *Orde Baru* (Nieuwe Orde) van Soeharto heftige discussies werden gevoerd: de christianisering van het land, de islamstaat, de nieuwe huwelijkswet, visies op het karakter van de Indonesische cultuur en het interreligieuze huwelijk. In de loop der jaren werd duidelijk dat de houding van de regering vooral werd bepaald door haar streven de macht over het land te behouden en niet door een goed implementeren van de wet of van fundamentele principes.
Punt van kritiek is dat Mujiburrahman, net als veel andere Indonesische moslims, de neiging heeft alleen die Indonesiërs als echte moslims te beschouwen die in de politiek kiezen voor een van de islamitische partijen.
Jammer is dat de zogeheten *Permesta*-staatsgreep van 1957 in het boek ontbreekt, een van de duidelijkste vormen van samenwerking van moslims en christenen, die ertoe leidde dat destijds de grootste moslimpartij van het land verboden werd, en dat de vaderlandslievendheid van politici van deze partij, die in de tijd van Soeharto weer aan het politieke leven mochten deelnemen, nog lang werd gewantrouwd. Waarom dat zo is, blijft duister.

— Freek L. Bakker

Dr. Freek L. Bakker is universitair docent interculturele theologie en hindoeïsme en boeddhisme aan de Theologische Faculteit van de Universiteit Utrecht.

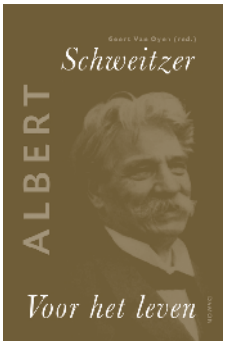

Geert Van Oyen (redactie), *Albert Schweitzer. Voor het leven*, Budel: Damon 2008, 160 bladzijden, ISBN 978 90 5573 892 2, € 17,90

De nieuwtestamenticus Geert Van Oyen produceerde met een team van auteurs een sympathiek boek over de vrijzinnige protestant Albert Schweitzer. Van Oyen zelf tekent voor een inleidend artikel over Schweitzers 'theologie met hart en ziel' en een bespreking van zijn Jezus-boek. Uit beide stukken spreekt de bewondering die men wel moet hebben voor de gigant Schweitzer. Angela Berlis beschrijft de figuur van Schweitzers echtgenote Helene Bresslau. Cees den Heyer bespreekt Schweitzers Paulus-studie, die in het licht van de joodse apocalyptiek de mystieke en ethische aspecten van de apostel benadrukt. Susanne Hennecke volgt met een theoretische bespreking van Jezus-studies van Schweitzer en lateren. Het mooiste en meest diepzinnige artikel vind ik de kritische bespreking door Johan Goud van Schweitzers 'mystieke ethiek' van 'eerbied voor het leven'. Uitgaande van de Afrikaanse film *Le grand blanc de Lambarene* (1995) gaat Martha Frederiks op degelijke wijze het onontkoombare debat aan over Schweitzers tijdgebonden, eurocentrische hooghartigheid tegenover Afrikanen. Je zou eraan moeten toevoegen dat hij even 'hooghartig' was jegens nieuwtestamentici en alle anderen die niet aan zijn maatstaven konden voldoen. Gert Oost ten slotte bespreekt de wereld waarin Schweitzer zich terugtrok wanneer hij aan zijn eind was: niet die van de ideeën, maar die van de muziek, vooral die van J.S. Bach. Hijzelf schrijft daarover: 'Het was de enige luxe die ik me veroorloofde.' De pedaalpiano waarop hij in Lambarene speelde, is nog te bezichtigen in Gunsbach. Formele rimpelingen als inconsequentie in het vertalen van buitenlandse citaten nemen niet weg dat dit boek een boeiende en verhelderende inleiding biedt.

— Peter Tomson

Prof. dr. P.J. Tomson is hoogleraar Nieuwe Testament en Patristiek aan de Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel.

Roelf Haan, *Teología y economía en la era de la globilización. Un aporte al diálogo con la teología lationoamericana,* Buenos Aires, 2007

Tijdens de dictatuur in Argentinië was Roelf Haan daar voor de 'zending' docent economie. Geëngageerd koos hij partij en zocht hij het christelijk geloof te betrekken op de grote sociaaleconomische vragen in een continent waar tallozen een vroegtijdige dood sterven ten gevolge van onrecht en armoede. Dit boek is een rijpe vrucht van zijn denken. Haan is diep geraakt door de bevrijdingstheologie; tegelijkertijd verwijt hij deze manier van theologiseren dat zij te gemakkelijk is blijven steken in de veroordeling van de neoliberale ideologie als oorzaak van alle kwaad, zonder een grondige economische analyse te maken.
Economie is een vak apart en moet niet worden verward met theologie. De auteur doet een poging om een aantal economische denkmodellen dichterbij te brengen als een bijdrage aan de dialoog met de Latijns-Amerikaanse theologie. Niet dat daarmee het gezichtspunt van het christelijk geloof terzijde wordt gelaten. Integendeel. Dat blijkt wel uit het werk van de drie filosofen die Haan presenteert. Aardig is het dat wij eerst kennismaken met de zo goed als vergeten Nederlandse filosoof Herman Dooyeweerd, die grondig heeft nagedacht over de moderne samenleving. Daarna volgt een uitvoerige introductie in het werk van de Franse denker Jacques Ellul; deze heeft de crisis van de moderniteit en de vertechniseerde samenleving als geen ander geanalyseerd. Ten slotte brengt Haan de lezer bij de Argentijnse econoom José Luis Coraggio; die vertegenwoordigt de Latijns-Amerikaanse stem in het debat.
Het boek houdt een dringende uitnodiging in aan eenieder die betrokken is bij de grote vragen van de mondialisering om vanuit bijbels perspectief mee te denken in de zoektocht naar alternatieven.

— Wout van Laar

Drs. W. van Laar is directeur van de Nederlandse Zendingsraad (NZR) en lid van de redactie van *TussenRuimte*.

Son of Man,
Mark Dornford-May,
2006

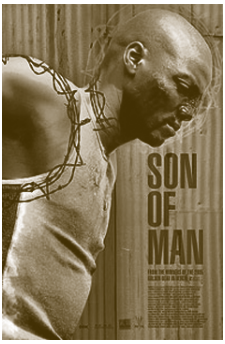

Op 22 januari 2006 werd op het Sundance Film Festival in de Verenigde Staten de eerste speelfilm vertoond waarin een zwarte Jezus optrad. De Engelse titel van de film was *Son of Man*. De Xhosa-titel, in feite de echte titel, was *Jezile*, want deze film van 86 minuten is gemaakt in het Xhosa, de moedertaal van zes miljoen Zuid-Afrikanen, onder wie Nelson Mandela.
Het eerste beeld van de film is al belangrijk: op het witte doek verschijnt een enorme bidsprinkhaan. Velen in Zuid-Afrika weten meteen: wat hierna komt, gaat eigenlijk over God. Een jonge zwarte man in het wit, zijn gezicht met witte kalk beschilderd, zit op een duin. Hij ondergaat een initiatieritueel waarin hij God zal ontmoeten, maar tegelijkertijd op de proef gesteld zal worden. En inderdaad, hij praat met een zwarte man – blanken ontbreken namelijk in de film – met opgeschoren haar en gekleed in zwart met rood, met in zijn hand een bokkenpoot. Het gesprek van de 'witte' man met de criminele man in het zwart herinnert duidelijk aan de verzoeking van Jezus in de woestijn. Aan het eind van het gesprek duwt Jezus de duivel van het duin naar beneden. 'Dit is mijn land!', roept de duivel dan. De filmbeelden laten een wereld zien die geregeerd wordt door dreiging en dood.
In het vervolg, waarin in de context van het moderne Afrika allerlei scènes uit de evangeliën worden nagespeeld, wordt duidelijk dat Jezus op democratische en geweldloze wijze strijd voert tegen dat geweld en die dreiging. Uiteindelijk moet hij dat met de dood bekopen.
Wanneer zijn moeder zijn lichaam vindt, laat ze het aan een kruis binden en oprichten midden in het *township*. Ze begint te zingen: 'Dit land is gehuld in duisternis', een refrein naar Jesaja 9,1a. Het hele *township* komt meedansen. De politie komt en dreigt wapens te gaan gebruiken, maar Maria en de anderen weten het geweld al zingend af te weren. Even later zien we Jezus weer. Hij trekt met de engelen de berg op. Het kruis is leeg.
Een interessante film, die laat zien hoe het evangelie handen en voeten krijgt in Afrika.

— Freek L. Bakker

The Monteverdi Choir onder leiding van John Eliot Gardiner,
Pilgrimage to Santiago,
Londen, 2005, € 23,99

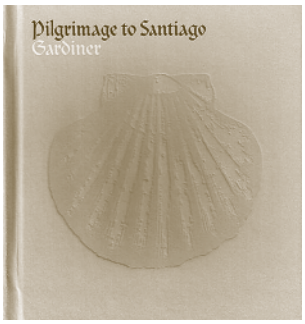

Moet u zich voorstellen: zo'n vijf- tot achthonderd jaar geleden is het in Europa een drukte van belang. Mensen reizen te voet of te paard vanuit Noord-Europa, Italië, Frankrijk, Vlaanderen naar plaatsen als Assisi, Rome en Santiago de Compostela. De meesten zijn onderweg om heil en genezing te vinden. Hun wegen kruisen elkaar. Op pleisterplaatsen tijdens de tocht vindt een levendige uitwisseling plaats van allerlei interessante zaken, waaronder muziek. En ook op de plaats van bestemming heerst een aanzienlijke muzikale drukte. In de kosmopolitische wereld van toen vindt een muzikale *cross-over* plaats waarnaar we nu nog met bewondering kunnen luisteren. Deze cd is een buitengewoon mooi voorbeeld daarvan.
John Eliot Gardiner heeft met zijn wereldberoemde Monteverdi Choir een cd gemaakt vol vocale muziek die in de beginperiode van de pelgrimstochten al gezongen is. Vierentwintig gouden kelen (acht vrouwen, zestien mannen) zingen deze wonderschone, over het algemeen polyfone, geestelijke stukken. Altijd is het loepzuiver, strak, ritmisch heerlijk. Je zou een soort hemelse sfeer verwachten, maar wat ik hoor, is een gespierde, aardse werkelijkheid die bijna stoer aandoet. De timing is fantastisch, de lijnen zijn heerlijk legato. De stemmen zetten na elkaar in als schering en inslag in een weefsel.
Nee, dit is geen muziek om aan te zetten tijdens het klussen of zo. Zoek de lekkerste plek in huis en ga tachtig minuten onderuit met deze top-cd. *The destination is important, the journey is the thing.* En dat kan blijkbaar ook thuis. Telkens weer gaan mijn vingers als vanzelf over de in reliëf gedrukte sintjakobsschelp op de voorkant van het prachtige cd-boekje. De dertien groeven zijn er allemaal, en zo weten we dat aan deze cd met de grootste zorgvuldigheid is gewerkt. En dat is te horen: wat een parel!

— Marianne Verkade

Marianne Verkade is zangpedagoge en werkte achtereenvolgens in Kampen, Serooskerke (Walcheren), Yogyakarta (Indonesië) en Alkmaar.

tot en met 11 november 2008
Jongeren en religie

In het Bijbels Museum in Amsterdam is de tentoonstelling *Binnenstebuiten – jongeren en religie* te zien. Aan de hand van persoonlijke portretten laten jongeren zien welke plek religie in hun dagelijks leven inneemt. Bijbels Museum, Herengracht 366-368, Amsterdam, *info@bijbelsmuseum.nl*.

september 2008
Bijbelglossy

In september verschijnt het magazine *Hemel* van het Nederlands Bijbelgenootschap. Een uitnodigende glossy die zich vooral richt op lezers tussen de vijfentwintig en vijfendertig jaar. Informatie: *www.nederlandsbijbelgenootschap.nl*.

vanaf 3 oktober 2008
Geloven in Gelderland

Gelderland pakt vanaf 3 oktober groot uit met een uniek festival *Geloven in Gelderland*. Het sluit aan bij het landelijke Jaar van het religieus erfgoed. *Geloven in Gelderland* heeft drie thema's: Rituelen, Landschap en Ontmoetingen. De activiteiten binnen het laatste thema worden georganiseerd door Museumpark Oriëntalis. Zo is er onder meer de tentoonstelling *Religie en Humor*, met het daarbij behorende educatieve programma *Lachen joh!* Verder is er een interreligieus muziekfestival *Paradijs Gelderland* en een relimeter.
Zie *www.geloveningelderland.nl*.

11-25 oktober 2008
Kiai Kanjang op tournee

Op uitnodiging van het Bezinningscentrum PKN en het Hendrik Kraemer Instituut komen de Indonesische dichter, zanger en moslimleraar Emha Ainun Najib en de zangeres Novia Kolopaking en hun band Kiai Kanjang voor een tournee naar Nederland. Geïnspireerd door de islam maken zij muziek en poëzie vanuit de gedachte dat we samen moeten bouwen aan een pluriforme, tolerante en open samenleving. Tijdens de tournee zal de groep zo veel mogelijk worden ondergebracht bij gastgezinnen, een kans op zichzelf voor de interculturele en interreligieuze dialoog. Informatie: *www.pkn.nl/bezinningscentrum*.

30 oktober 2008
Vrouwensynodedag

De Oecumenische Vrouwensynode houdt op 30 oktober een synodedag in De Kamers in Amersfoort. Het thema van deze bijeenkomst is 'Geloven in dialoog'. 's Morgens komt Leyla Çakir, voorzitter van de moslima-organisatie Al Nisa, over haar spiritualiteit vertellen. Andere medewerkenden zijn: Riëtte Beurmanjer en Joyce Schoon (bewegingstheater, gebaseerd op het boek Esther) en Felicia Dekkers. Kosten € 15,00. Opgave bij: *bets.evers@hetnet.nl*.

6-7 november 2008
Dialoog in Groningen

Voor het eerst wordt in de provincie Groningen de Dag van de Dialoog georganiseerd. Met dit initiatief sluit men aan bij de Nationale Week van de Dialoog, die van 3 tot en met 9 november wordt gehouden. COS Groningen zit als projectleider de stuurgroep voor, die verder bestaat uit Lentis, STAMM/CMO, Discriminatie Meldpunt

Groningen, Platform religie en levensbeschouwing, Rabobank en Humanitas.

12 november 2008
Vrouwen en Religie

Het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouw (IIAV) organiseert in het kader van het jaar van het religieus erfgoed een debat over Vrouwen en Religie. Zie *www.iiav.nl*.

17 november 2008
Interculturele dialoog

Professor dr. Ioan Sauca, verbonden aan het Ecumenical Institute Bossey (Zwitserland), houdt een lezing met als titel 'An orthodox Perception of Intercultural Dialogue'. De voertaal is Engels. De bijeenkomst vindt plaats op het Utrechtse universiteitscentrum De Uithof en begint om 13.30 uur. Aanmelding en meer informatie: Jeannette Boere, Centrum IIMO, Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht, *a.c.m.boere@uu.nl*.

21 november 2008
China-conferentie EZA/NZR

De Nederlandse Zendingsraad (NZR) en de Evangelische Zendingsalliantie (EZA) houden in Utrecht samen een studiedag over China: 'Kerk in China, onvoorspelbare missionaire dynamiek'. Deze conferentie is gerelateerd aan het China Forum, dat in 2006 is opgericht om kerken en missionaire organisaties te helpen in te spelen op de nauwelijks bij te houden ontwikkelingen in dat land met zijn 1,3 miljard inwoners. Hoe kan China meer in het zicht komen van de kerken? Kan er meer samenhang groeien tussen de diversiteit van initiatieven en programma's, vanuit een dienstbare houding en in de overtuiging dat de kerken van China zelf zullen moeten aangeven of zij een relatie op prijs stellen en wat daarin voor hen prioriteiten zijn?

22 november 2008
Ledendag KIT

Leden en introducés zijn uitgenodigd voor de jaarlijkse Ledendag van het Koninklijk Instituut voor de Tropen. Deze dag geeft u de kans om de wereld van het KIT te ontdekken. Nog geen lid van het KIT? Dan is dit een goede aanleiding! Royal Tropical Institute, Mauritskade 63, 1092 AD Amsterdam, (020) 568 87 11, *s.v.eer@kit.nl*.

9-10 december
Religieuze leiders in Den Haag

In Den Haag wordt een internationale conferentie van religieuze leiders gehouden. Het Internationale Vredeshof zetelt dan honderd jaar in Den Haag. De Haagse kerken zijn bij de organisatie betrokken. Er worden vijftig leiders verwacht.

29 december 2008 – 2 januari 2009
Europese jongerenontmoeting Taizé

Elk jaar organiseert de broederschap van Taizé (Frankrijk) een Europese jongerenontmoeting. Tienduizenden jongeren vanuit heel Europa en verder komen vijf dagen lang bij elkaar om samen te vieren, zingen, bidden, praten en het nieuwe jaar op een heel bijzondere manier in te luiden. Dit jaar vindt de ontmoeting plaats in Brussel. Meer weten? Zie bladzijde 34 van dit nummer, *www.taizeinnederland.nl* of *www.taize.fr*.

TussenRuimte 2008 | 4
Religie en rampen

Telkens weer wordt de wereld opgeschrikt door nieuwe natuurrampen. Van uitbarstingen van de Vesuvius tot die van de vulkaan Krakatau in Indonesië, van aardbevingen in Turkije tot in China, van orkanen in New Orleans en Myanmar tot een verschrikkelijke tsunami die vele landen teistert. Mensen proberen zulke rampen een plaats te geven in hun levensvisie. Heeft God ermee te maken? Is ook hij onmachtig of staat hij er buiten, en is het uitsluitend een al dan niet periodiek weerkerend natuurwetenschappelijk fenomeen waarmee we moeten leren leven en dat we uitsluitend vanuit een verlichtingsperspectief kunnen benaderen? In het volgende nummer van *TussenRuimte* komt een aantal van deze vragen aan de orde. Daarbij proberen we recht te doen aan culturele en religieuze verschillen. Hoe reageerden vrouwen in het zwaar getroffen Atjeh op de tsunami, enkele jaren geleden? Wat schreven kranten en periodieken over de uitbarsting van de Krakatau in 1883? Hoe en waarom gaan gelovige moslims berustend om met natuurrampen? Welke tegenstem horen we vanuit natuurwetenschappelijke inzichten?
Enkele fundamentele artikelen, biografisch georiënteerde bijdragen, columns, een interview en een beeldmeditatie proberen samen antwoorden te formuleren op de veelkleurige vraag van de verhouding tussen religie en rampen.

Atjeh na de tsunami

— Alle Hoekema, themaredactie

TussenRuimte 2009 | 1 (maart 2009) heeft als thema ‘Nieuwe vormen van kerkzijn’.